

İPEK YOLU'NUN İRAN GÜZERGÂHI VE İPEK YOLU TİCARETİNE İRAN ENGELLEMESİ*

Mehmet TEZCAN**

Özet

İpek Yolu'nun araştırılma tarihi, Doğu'da MÖ II. yy.'nin ikinci yarısında Çin elçisi Zhang Qian ile, Batı'da ise MS I. yy. başlarında Grek tüccarı Maes Titianus ile başlatılmaktadır. Antik dönemde ve Orta Çağ başlarında, Batı'dan Doğu'ya kara yoluyla Antakya bölgesinden başlayarak Kuzey Mezopotamya ve İran içerisinden geçmek zorunda olan İpek Yolu güzergâhı, daha sonra Batı ve Doğu Türkistan bölgelerinden geçmek suretiyle Çin başkentleri Chang'an ve Loyang'a kadar uzanmaktaydı. Fakat İran'da kurulan devletlerin, ipekten ve bu yoldan geçen ticaretten daha fazla kâr etme arzuları sebebiyle İran güzergâhı Parthlar ve Sasaniler Dönemi'nde genellikle kapalı kalmıştır. Roma Dönemi'nden beri Kızıl Deniz aracılığıyla Doğu ile yapılan deniz ticareti de 570 tarihlerinde Sasaniler tarafından engellenince, Bizans Devleti, Orta Asya'da yeni kurulan Türk Kağanlığı ile anlaşma yaparak bu güzergâhı Karadeniz üzerinden geçirmek zorunda kalmıştır.

Anahtar Kelimeler: İpek Yolu, ipek, İran, Parthlar, Sasaniler, Bizans, Türk Kağanlığı.

THE IRANIAN BRANCH OF THE SILKROAD AND THE PREVENTION OF THE SILK TRADE BY IRAN

Abstract

History of studies on the Silkroad begins with Zhang Qian, a famous Chinese ambassador in the East, in the second half of the 2nd century BC in the East, and with Maes Titianus, a Greek trader in the West in the early years of the 1st century AD. In the Antiquity and Early Middle Ages, the Silkroad began to its journey from Antiochia in the West through the territories of Northern Mesopotamia and Iran and then the Western and Eastern Turkestan in Central Asia and finished in Chang'an and Loyang, the two capitals of China in the East. The course of this route through Iranian territory generally stayed closed during the times of the states founded in Iran, such as Parthians and Sasanians because they liked to getting more profits from the silk trade and other products. At the end, the Roman trade with the East through the Red Sea was prevented by the Sasanians towards 570s, and Justinus II, the Byzantine Emperor had to pass the route through the northern regions of the Aral Lake and the Black Sea, negotiating with the rulers of the 1st Turkic Kaganate.

Keywords: Silkroad, silk, Iran, Parthians, Sasanians, Byzantine, Turkish Kaganate.

* Bu yazı, AKDYYK tarafından 10-15.09.2007 tarihleri arasında Ankara'da düzenlenen 38. ICANAS toplantısındaki İpek Yolu Paneli'nde bildiri olarak sunulmuş, ama panelin diğer yazıları gibi bu da ilgili toplantı yayınında neşredilmemiştir.

** Prof. Dr.; Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, 2006tezcan@gmail.com.

1. İpeğe ve İpek Ticaretinin Başlamasına Kısa Bir Bakış:

Yaklaşık olarak 2000 yıllık bir mazisi olan¹ ve ilk defa MÖ II. yy.'nin sonlarında açıldığı hakkında bilgilerimiz olan İpek Yolu; Doğu'nun, ürettiği ipek ve ipekli mallarına pazar aradığı, Batı'nın da, Doğu'daki ipek ve diğer kıymetli malları elde etmek maksadıyla girişimlerde bulunarak açtığı bir yollar ağıdır. Yani bu, Doğu'dan ziyade Batı ülkelerinin ihtiyaçları dikkate alınarak yapılmış bir girişimdir. "İpek", "ipek halkı" ve "ipek ülkesi" anlamlarında Batı'da Herodotos'tan itibaren ilk kaynaklarda "ipek" için kullanılan kelime, Grekçe ve Latince "Seres" olup "Serica" ise ipek ülkesi" anlamındadır. İpek Yolu tabirinin ilk kullanılışı da bu 2000 yıllık geçmişine rağmen oldukça yeni olup, ilk defa XIX. yy.'nin ikinci yarısında 1877 tarihinde Alman bilgini Ferdinand von Richthofen (1833-1905) tarafından kullanılmış (*Seidenstraße*), ondan sonra gerek Batı'da, gerekse Doğu'da yaygınlaşmıştır.

İpeğin mazisi ise daha eskidir. İpek üreticiliğinin asıl vatanı MS V. ve VI. yy.'lere kadar Çin idi. Bazı Çin arkeolojik buluntularına göre MÖ 3. binde, tahminen 2700 tarihlerinde ipek ipliklerin dokumacılıkta kullanıldığı anlaşılıyor; ama dışarıda tanınmaya başlandığı MÖ I. binin ikinci yarısına kadar ipek, Çin'e münhasır bir ürün olarak kalmıştır (Ferguson, 1978: 589). Bazı Sanskrit kayıtlarına göre Hintlilerin, oldukça erken bir dönemde, MÖ IV. yy.'de ipek yapımından haberdar oldukları anlaşılmaktadır (Rtveladze, 1999: 12; Frye, 2009: 165-166). İpek üretimi MS I. - II. yy.'lerde Doğu Türkistan'daki Hami'ye, III. yy.'de Kore'ye ve muhtemelen Japonya'ya, V. yy.'de ise Turfan vahasına ve Hotan'a girdi (Rtveladze, 1999: 12). MÖ III. yy. başında Çinliler, ipekten kâğıt yapmaya, II. yy.'de ise ilk lüks ipek kâğıt üretmeye başladılar. İpek elbise giymek Çin'de lüks olarak kabul ediliyordu; öyle ki Qing Sülalesi (1644-1911) devrine kadar köylülerin ipek elbise giymeleri yasaktı. Ama alınan bütün bu gibi tedbirlere rağmen MS 419 yılında Çinli bir prensesin saçlarına gizlenmek suretiyle gizlice Doğu Türkistan'daki Hotan'a taşınan ipek böceği (*bk.* Watson, 1983: 549), o tarihten sonra Orta Asya'nın başka ülkelerine, İran'a ve bu arada Bizans İmparatorluğu'na da yayılmış, oralarda da ipek üretimi başlamıştır. Ancak buralardaki ipeğin hem kalite açısından zayıf olması hem de diğer yerlerdeki üretimin pahalıya mal olması, Batı'daki ülkeleri ipeği Çin'den almaya ve bu münasebetle de Çin ile olan ticaret yollarını araştırmaya sevk etmiştir.

İpek Yolu, tek bir yol değil, bir yollar ağıdır. İpek Yolu'nun geçtiği yolları araştırma işini MS I. yy.'de yaşayan ve eserini 107-114 tarihleri arasında yazmış olan Tyrli Marinus'tan öğrenmekteyiz. Onun verdiği bilgilere göre, Maes Titianus, bu yolun menzillerini ve "mesafe taşlarını" araştırmak üzere Doğu'ya adamlarını göndermişti. Deniz yoluyla bunlar, Kuşanların

¹ İpek Yolu'nun 2000 yıllık geçmişi hakkında *bk.* Christian, 2000: 80-82.

ülkesine gidemeyeceklerinden kara yoluyla Parth ülkesinden Orta Asya'ya gitmişler; onların getirdiği bilgiler daha sonra MS II. yy. ortalarında eserini yazmış olan coğrafyacı Claudius Ptolemaios vasıtasıyla bize intikal etmiştir (*bk.* Warmington, 1974: 99; Ferguson, 1978: 594; Rtveladze, 1999: 23; Tezcan, 2004: 208). Bu kaynaklardan öğrendiğimiz bilgiler ve Richthofen'in tasnifine göre İpek Yolu, dört ana yolla beraber ikinci derece tâli kollara ayrılmaktadır. Yolun Batı ve Doğu olmak üzere başlıca iki ana bölgeye ayrıldığı, Batıdan Doğu'ya doğru devam eden yolun, Doğu'dan gelen yol ile şimdiki Doğu Türkistan'ın batısında, Pamir eteklerinde bir yerde (Taş-Kurgan) kesiştiği ve burada her iki bölgeden gelen malların değiş tokuş edildiği anlaşılmaktadır.²

Çin'deki hanedanların, ürettikleri ipekli malların ve Çin'e has diğer eşyaların Batı'ya nerelere kadar gittiği hakkında en azından MÖ II. yy. sonlarına kadar herhangi bir fikirleri yoktu. Çin'in bu konudaki ilk öğrenme teşebbüsü, İmparator Wudi (MÖ 140-87) döneminde MÖ 136 tarihlerinde Batı'ya siyasi bir maksatla gönderilen elçi Zhang Qian ile başlamıştır.³ Ama o tarihlerde Çin'in böyle uzak mesafeli bir ticaret politikası bulunmuyordu. Bu faaliyet, Çin'deki Han Sülalesi'nin (MÖ 206 - MS 220) son dönemlerinde başlayacak ve Çin, Roma İmparatorluğu ile doğrudan ticaret yapmanın çarelerini araştıracaktır.

Roma İmparatorluğu'nun ve genel olarak Batının, ipek üreticiliğine ait ilk bilgileri Aristoteles'e (MÖ 384-322) dayanıyor. O, bir böcekten elde edildiğini söylediği bir ipektan bahsetmekle beraber (*Historia Animalium*, V. 11, 19), bu dayanıklı, ince ve güzel dokumanın nasıl yapıldığını muhtemelen bilmiyordu (Frye, 2009: 166). Onun öğrencisi olan Makedonyalı Aleksandros, Ahamenid (Pers) İmparatorluğu'na karşı doğuya sefere çıktığında son imparator III. Darius ve Pers sarayı ipeği kullanıyordu. Herodotos da, Perslerin kullandığı Med kumaşlarından bahsederken muhtemelen ipekli kumaşları kastediyordu. Bu bakımdan ipek üretiminin İran'da oldukça eski tarihlerden beri bilindiği, ancak bu ipeğin Çin ipeğinden farklı olarak yaban ipeği olduğu anlaşılıyor. Aralarındaki fark ise kumaş renklerinin birbirine uymaması idi (Haussig, 2001: 82). İpek, askerî maksatlarla orduların bayrak ve sancaklarında da kullanılıyordu: Mesela Romalılar, Parthların bayrağını "*vexilla serica*" diye isimlendiriyorlardı ki bu, bayrağın ipektan yapıldığı anlamına gelir (Haussig, 2001: 85). Yine Hellenistik Dönem'den beri Aleksandria (İskenderiye)'da kumaşlar sim ipliklerle dokunuyordu ve seçkin kadınlar yarı ipektan yapılmış elbise giyerlerdi ki Mısır kraliçesi VII. Kleopatra Philopator (MÖ 51-30), bunların en tanınmışıdır (Haussig, 2001: 83-84).

² İpek Yolu'nun kara güzergâhı ve başlıca istasyonları hakkında mesela *bk.* Hermann, 1935: 26-27; Warmington, 1974: 18-34; Franck - Brownstone, 1986: 6, 60; Mukhamedjanov, 1994: 287; Litvinsky - Zhang Guang-da, 1996: 31.

³ Zhang Qian'in Batı Bölgesi (*Xiyu*)'ndeki faaliyetleri hakkında *bk.* Rtveladze, 1999: 122-125.

İpekli ürünlerin Roma İmparatorluğu'na girmeye başlaması MÖ 46 yılında oldu; MÖ 30 tarihinde Mısır'ı zaptettikten sonra ise Roma, Doğu ile doğrudan ticaret yollarını araştırmaya başladı. Onlar bunu öğreninceye kadar ipekli mallar Parthlar tarafından Romalılara yeniden satılıyor, bu da onlara oldukça pahalıya mal oluyordu. Bu bakımdan Roma senatosu, ipekli malların alınması ve giyilmesi yolunda zaman zaman yasaklama kararları çıkarmıştı. Çünkü Roma hükûmeti, aristokrat ailelerin ve lükse düşkün zengin kadınların ihtiyaçlarını karşılayabilmek uğruna, tarihçi Yaşlı Plinius'a göre, Doğu'nun bilhassa Hindistan'ın baharatları ve o yolla elde ettiği kıymetli ve lüks mallarına ulaşabilmek için Hint kıtasına altın akıtıyordu, çünkü o tarihlerde ipeğin değeri altın ile ölçülmekteydi.⁴ Roma ve Bizans gibi Batılı; Parth, Sasani, Kuşan ve Çin gibi yerleşik medeniyete sahip olan Doğulu devletler, ipekli malları sadece ekonominin ve lükse düşkünlüğün bir göstergesi olarak görmüyorlardı. Komşuları olup itaat altına almak ya da ücretli asker toplamak istedikleri göçebe, "barbar" kavimlere bunları göstermek, büyük, zengin ülkelerle ticaret ilişkilerinde bulduklarını, onlarla dostlukları olduğunu ispatlamak, gerektiğinde bu mallardan çeşitli maksatlarla göçebe liderlerine vermek maksadıyla bu gibi lüks tüketim mallarını tamamen siyasi gayelerle de ellerinde tutuyorlardı. Mesela "bir barbar prens Bizansla biraz dostluk ilişkisi kurdu mu, kendisine veya elçilerine ipekli kumaşlar, kıymetli taşlar, biber ve sair Doğu ürünleri armağan edilirdi" (Heyd, 2000: 21). Yine bir Hun ya da Türk soylusu Çin sarayına geldiği zaman onu kendi tarafına çekmek maksadıyla aynı şeyleri Çin imparatorları ya da yöneticileri yapardı.

2. İpek Yolu'nun Batıdaki Güzergâhı:

MS I. yy.'den önceki dönemlerde İpek Yolu'nun Batı'daki durumu ve başlıca güzergâhı hakkında bir şey bilmiyoruz. Ama Ahamenid İmparatorluğu ve öncesindeki klasik çağlarda bile Batı'daki devletlerin ve kültürlerin Doğu ile ticaret yaptıkları ve Batı için son derece kıymetli olan, mesela kalay ve *lapis lazuli* gibi malları bu yolla Doğu'dan elde ettiklerini biliyoruz. Batı'nın Doğu ile ilgilenmeye ve İpek Yolu ticaretinin başladığı dönem olarak, Batı'da Roma İmparatorluğu, Doğu'da ise İran'daki Parth İmparatorluğu devri kabul edilir. İpek Yolu güzergâhını öğrenmek üzere Doğu'ya giden araştırmacılar da işte bu Parthlar zamanında seyahat etmişlerdir.

Maes'in adamlarından öğrendiğimiz bilgilere dayanarak Ptolemaios tarafından verilen bilgilere nazaran İpek Yolu, Akdeniz kıyılarında önceleri Selevkosların, bilahare ise Romalıların hâkimiyetindeki Antiokhia (Antakya) şehrinden başlayarak Doğu'ya doğru devam ediyordu. Sonra Hieropolis (Menbiç) şehri ve Zeugma'da Fırat Nehri'ni geçerek Parth arazisine

⁴ F. Hirth'in yaptığı hesaplara göre, Han Hanedanı (M.Ö. 206-M.S. 220) Dönemi'nde "bir *pound* ipek, bir *pound* altına karşılıktır". bk. Raschke, 1978: 624.

girmekte ve Dicle Nehri kıyısını takip ederek eski *Kral Yolu* ile birleşiyor ve Selevkos İmparatorluğu'nun eski başkenti Selevkia-Ktesifon'a varıyordu. Şimdiki İran topraklarından yola devamla Ekbatana (Hemedan), Hekatompylos, Margiana (Merv) ve Baktra'dan (Belh) Türkistan'a doğru devam eden İpek Yolu, İran ve Türkistan arazisinden sonra, Batılıların ipek ülkesi (*Serica*) olarak gördüğü Çin'e girerek Serica'nın başkenti Sera'ya kadar gitmekteydi (*bk. Herrmann, 1935: 26-27; Ferguson, 1978: 587; Tezcan, 2004: 209-210*).

2.1. İran Topraklarından Geçen İpek Yolu Güzergâhı:

İran topraklarındaki ticaret yollarının ve hâliyle İpek Yolu'nun da güzergâhı hakkında en önemli kaynağımız, MÖ I. yy. sonu veya MS I. yy. başına ait Charaxlı Isidoros'un *Stathmoi Parthikoi* (Parth İstasyonları) isimli eseridir. Bu eser, Parth arazisinden geçen yolu Zeugma'dan Arachosia'daki Aleksandria (Kandehar)'ya kadar takip etmemize imkân vermektedir (Wiesehöfer, 1999: 86-87).⁵ Dicle Nehri, MÖ I. yy.'da ve MS'ki ilk asırlarda Roma İmparatorluğu ile Parthlar arasında genellikle sınırdı. Parth arazisine girdikten sonra Dicle'yi takibeden İpek Yolu, daha sonra İran'ın batısındaki en önemli kent ve eski başkent olan Ekbatana'ya uğramaktaydı. İran'ın kuzeydoğu bölgesindeki Hekatompylos (Şehr-i Kumis) ve sonra Raghae (Reyy) şehrine geldikten sonra, Ortaçağ'da olduğu gibi o dönemde de önemli bir ticaret merkezi ve yolların kavşak noktası olan Margiana (Merv) şehrine ulaşıyordu. Merv'den sonraki yol güzergâhı, kervancılardan gitmek istediği yere göre veya yolun siyasi yönden emniyetine göre değişmekteydi. Kuzey Baktria ve Soğdiana (Batı Türkistan) üzerinden ya da Güney Baktria (Afganistan'ın kuzeyi) bölgesini takiben Baktra (Belh) şehrine gelen kervanlar, oradan da hedeflerine göre ya Hindistan bölgesine doğru güneye ya da Çin'e doğru doğuya devam ediyorlardı.⁶

Belh'ten yola devamla Kuzey Afganistan geçitlerinden geçerek Doğu Türkistan'a doğru devam eden yolun batı bölümü, Çin kaynaklarının Tsung Ling (Soğanlı Dağlar) dedikleri Pamirleri binbir güçlükte aştıktan sonra taş bir kule (Taş-Kurgan) dibinde son bulurdu. Burada malını indirerek orada Doğu'dan gelen kervanların getirdikleri ile mal mübadelesi yapan tüccarlar, daha sonra geri dönerlerdi; çünkü ondan sonra ticaret başka tüccar gruplarının eline geçerdi. Bu ticaret işleri ile uğraşan grupların ise Batı'da İranlılar, daha Doğu'da ise Çin'e kadar

⁵ Bu eser hakkında *bk. Mukherjee, 1992: 58-60* (Mukherjee bunu MÖ takriben 26 ile 1 yıllarına koymaktadır). Ayrıca *bk. http://www.parthia.com/doc/parthian_stations.htm*

⁶ İpek Yolu'nun İran, Türkistan ve Çin'e kadar olan başlıca güzergâhı ve muhtelif kolları hakkında *bk. Watson, 1983: 547-548; Franck-Brownstone, 1984: 378-379; Neelis, 2001: 477-493; Tezcan, 2004: 209-213*.

Soğdlular olduklarını söyleyebiliriz. Demek ki Doğu ile Batı arasında mal değiş tokuşu yapılan en önemli Orta Asya antreposu, Eski Çağ'da Taş-Kurgan olmaktadır.⁷

3. İpek Yolu'nda Doğu-Batı Ticaretinde İran Engeli:

Daha önce belirttiğimiz gibi, İran'daki Ahamenid İmparatorluğu zamanındaki ticaret faaliyetleri ve İran içerisinden geçen yolun durumu hakkında bir bilgimiz yok; ancak MS I. yy.'den itibaren gerek Çin ve İran, gerekse Roma ve Grek menşeli bazı kaynaklara, bilhassa II. yy. başlarından itibaren de nispeten daha sağlam delillere sahibiz. Ticaretten arslan payını kendisi almak ve Doğu'dan gelen ucuz malları Batı'ya daha pahalı olarak satmak, gerektiğinde ipekli malları kendisi üreterek veya yeniden işleyerek Batı'ya transfer etmek isteyen İran'daki hanedanlar, İpekyolu üzerindeki hâkim ve transit rollerinden istifade ederek Batı'dakilere sık sık güçlük çıkarıyorlardı. Tabii ki Roma'nın Doğu ile yaptığı ticaret sadece ipek ve ipekli eşyalardan ibaret değildi; bunun yanı sıra Afganistan ve Türkistan bölgesinin kıymetli taşları, Hindistan'ın baharatları, denizden çıkarılan çeşitli mallar, bunların dışında Doğu ve Güneydoğu Asya'ya özgü egzotik ürünler de Roma'nın ilgisini çekiyordu. Roma İmparatorluğu idarecilerinin ve zengin aristokrat ailelerinin, Doğu'dan gelen bu gibi lüks mallara şiddetle ihtiyaçları vardı. Roma, Doğu ile ticaret yapabilmek için İran içerisinden geçen kara yolunun yanı sıra gerek Basra Körfezi, gerekse Kızıl Deniz vasıtasıyla deniz yolunu da denedi. İran engelini aşmak için her dönemde İran'daki hanedanlarla zaman zaman savaflara giren Roma, anlaşma yollarını aradı, hatta siyasi ve ticari maksatlı çok sağlam evlilik ittifakları da yaptı. Öyleki bu iyi ilişkilerin bazen 20 ve 50 yıl sürdüğü zamanlar da oldu. Ama sonuçta bir sonraki yeni yönetim döneminde münasebetler tekrar eski hâline dönüyordu.

Çin kaynağı *HHS 88*, MS II. yy. ortalarına kadar devam eden Roma - İran arasındaki bu ticaret çekişmesini şöyle özetlemektedir (*bk.* Leslie ve Gardiner, 1996: 51; Tezcan, 2007: 12):

Roma (Daqin), Parthia ve Hindistan ile deniz yoluyla ticaret yapmakta ve bundan da aslından on kat daha büyük kâr sağlamaktaydı; onların imparatoru daima Çin ile irtibat kurmak ve kervan göndermek ister, ama Parthlar (Anxi) da, Çin ipeği ticaretini Doğu Roma'ya kendileri taşımak ister, Çin ile (doğrudan) ticaretlerine engel çıkarırdı. Bu sebepten de Roma bizzat Çin'e gidemiyordu. Onların münasebetten kopmalarının sebebi budur. Bu durum, İmparator Huangdi'nin saltanatı döneminde *yenxi* devrinin 9. yılına (MS 166) kadar devam etti.

MS I. yy.'nin ikinci yarısında Çin'deki Han Sülalesi ile Türkistan bölgesinde ve İpek Yolu üzerindeki Kuşan İmparatorluğu arasında *Xiyu* (Batı Bölgesi, Doğu Türkistan) yüzünden siyasi problem çıkınca, Çinliler'in *Xiyu* valisi Ban Chao, Kuşanları ve Roma'nın baş düşmanı Parthları *baypas* edip Romalılarla doğrudan münasebet kurmak istedi. Bu maksatla Gan Ying

⁷ Orta Asya'da bu adla anılan birkaç yer vardır. Taş-Kurgan ve yeri hakkında *bk.* Rtveldze, 1999: 27.

MS 97 yılında Daqin'e (Doğu Roma) gönderildi. Gan Ying, Hekatompylos'a gelerek, Fırat'ta doğrudan Roma sınırını geçmek yerine Basra Körfezi kıyısına gitti. Fakat daha batıya yapacağı bir deniz seyahatinden çekinerek geri döndü. İşte bu, Çin'in Roma ile doğrudan ilişki kurmak için giriştiği tek resmî teşebbüs olmuştur (Ferguson, 1978: 593-594; Watson, 1983: 543-544; Rtveldze, 1999: 125; Lieu, 2000: 57; Christian, 2000: 93).

Ama İpek Yolu ticaretinde İran toprakları, ne bu yola sahip olan yegâne bölge, ne de tek geçiş güzergâhıydı. Ondan çok daha önemli olarak, gerek Batı-Doğu istikametinde, gerekse Afganistan'dan Hindistan'a, oradan da kuzeye ve doğuya, Çin'e doğru devam eden bütün yolların güzergâhında ve kavşak noktalarında, *MS* I. yy.'ın ikinci yarısından itibaren bir başka ve güçlü devlet, "Orta Asya'da [Batı Türkistan] ilk büyük imparatorluk" olan Kuşan İmparatorluğu vardı. Ticaretleri büyük ölçüde ipeğe dayalı olan Kuşanlar genellikle, ticaretteki en iyi araçlar olarak kabul edilir. Çin'den gelen kara yolundaki araçlar ise Soğdlulardı (*bk.* Raschke, 1978: 638-639). Doğu-Batı ve Kuzey-Güney ticaret yollarının kesişme noktası olan Soğdiana ve Bactria gibi bereketli topraklar⁸ üzerinde bulunduğu için ticaretten oldukça zengin olan Kuşanlar, Çin ile yapılan ticaretten yeterince kâr sağladığı gibi Çin ipeği ve başka ticaret mallarını Batı'ya transfer etmede kullanılan bütün yolları da kontrol ediyorlardı. Hatta Çin ile yapılan ticarete rol oynayan birkaç aileden de haberdarız. Kuşan topraklarındaki uzun mesafeli ticareti, kuzeyden çoğunlukla Soğdlular, güneyden ise Hintli tüccarlar gerçekleştiriyorlardı (Frye, 1996: 459).⁹ Kendileri de Roma ile ticaret yapmak isteyen Kuşanların idarecileri, *MS* II. yy. başlarından itibaren, yalnız Çin ile değil, aynı zamanda Roma ile de diplomatik ve ticari münasebetler içerisine girdiler. Zaten, İpek Yolu'nun milletlerarası bir ticaret yolu olarak gelişmesinde büyük bir yere sahip olan Kuşanlar, Harmatta'nın dediği gibi (Harmatta, 1994: 21; Tezcan, 2004: 214-215)

Kausambi'ye kadar kuzeybatı Hindistan'ı, Arap Denizi (Hind Okyanusu) limanlarına kadar da İndus vadisini kontrol ediyorlardı... Kuzeybatı Hindistan, Kızıl Deniz ve İran (Basra) Körfezi arasındaki deniz yolları vasıtasıyla Roma İmparatorluğu'nun doğu eyaletleriyle; Oxus (Amu Derya) Irmağı boyunca ve Hazar Denizi ötesindeki kara yolları vasıtasıyla da Kafkasya ve Doğu Avrupa kavimleriyle sıkı ticari ilişkiler kurmuşlardı.¹⁰

İşte bu münasebetle Roma, İran engelini kaldırarak, en azından doğudaki Kuşanlar vasıtasıyla hem bu bölgenin mallarına hem de Çin eşyalarına sahip olmak istiyordu.

⁸ İpek Yolu üzerindeki yerleri ve "medeniyetlerin kesişme noktası" olmaları bakımından Soğdiana ve Bactria bölgeleri hakkında *bk.* Bouryakov, 2001: 303-311; De La Vaissière, 2002: 20-47.

⁹ Kuşanların bölgedeki rolü hakkında *bk.* Harmatta, 1994b: 489-491.

¹⁰ Kuşan İmparatorluğu ile Roma arasındaki ticaret için ayrıca *bk.* Xinru Liu, 1988: 2-11.

3.1. Parth - Roma Mücadelesi ve Bu Dönemdeki Ticaret Faaliyetleri:

MÖ I. yy.'den itibaren Roma, Doğu ile hem kara, hem de deniz yolu vasıtasıyla ticaret yapabilmek ve ipeğin anavatanı olan Çin'e ulaşmak istiyordu, ama her hâlukârda yolu İran topraklarından yani Parth ülkesinden geçiyordu. *MS*'ki ilk dört asır, Doğu-Batı ticaret ilişkilerinde, İran'da Parthlar ve Sasaniler, İran'ın doğusunda ve Bactria, Soğdiana, Kuzey Hindistan bölgelerinde Kuşanlar, onların sona ermesini müteakip çeşitli Hun grupları ve Eftalitlerin hâkim buldukları devirlerde İpek Yolu'nun kuzeydeki kara yolu ile kuzey-güney bölümleri bazen kısmen, bazen da tamamen kapatılabiliyordu (Kolb, 1983: 82). Bu kara yolu engeline çarpmamak için önceki dönemlerde Roma, daha sonra ise Bizans imparatorlukları, Basra Körfezi veya Kızıl Deniz üzerinden deniz ipek yollarını aktif hâle getirmek için uğraşmışlardır. İran'da hâkim olan ve İpek yolu ticaretinde Roma'ya ilk önemli engeli teşkil edecek olan Parthlar ise,

Çin ipek ticaretini ellerinde tutmak istiyorlar, yol boyunca ticareti himaye ediyor, vergi ödemeleri yoluyla da hatırı sayılır ölçüde kâr sağlıyorlardı. Çin ile doğrudan bağlantılara engel olmak için de ellerinden gelen her şeyi yapıyorlardı; çünkü bunların aracı rolü son derece kârlıydı... O zamanlar ne Batılı tüccarlar Doğuya, ne de Çin ve Soğd tüccarları Batıya ulaşabiliyorlardı (Tezcan, 2007: 12).

Roma İmparatorluğu, bu duruma bir çare bulmak için *MÖ*'ki tarihlerde Parthlarla birkaç defa harbe girdi ve bunların bazılarında, Parthların bu dönemde zayıf olmaları sebebiyle başarılar da kazandı. *MS* I. yy.'nin başlarında ise Anadolu'nun güneydoğusunda durum oldukça değişmiş, hem başkent Selevkia Parthlara isyan etmiş hem de onlara bağlı olan Armenia kralı I. Tiridates (*MS* 53-75), Parthlarla olan bağları koparıp İmparator Nero (*MS* 54-68) zamanında 66 tarihinde Roma ile ittifak yapmıştı (Lang, 1983: 517). Bu durum, her iki imparatorluğun zoraki barış yapmasına vesile oldu. Ancak bu defa da Roma'nın Doğu Akdeniz egemenliğini elde etmesi ve bölgedeki önemli ticaret şehirlerinin kontrolünü eline alması, Parthların doğusunda ise güçlenmeye ve güneye doğru yayılmaya başlayan Kuşan İmparatorluğu'nun Parth kültür bölgelerini zaptetmesi¹¹ sonucu Parthlar ciddi sıkıntı yaşamaya başladılar. *MS* 45-65 tarihleri arasındaki dönemde Parthlar çöküşe geçtiler ve *MS* 66 tarihinde Roma ile 50 yıllık bir barış anlaşması yaptılar. Bundan maksatları, hem iç ve dış durumu düzeltmek, hem de bu şekilde ipek ticaretinden azami kâr sağlamaktı. İşte, İran tarihinde bu 50 yıllık kısa dönem, bütün Doğu-Batı ticaretinde, XIII. yy.'daki Moğol İmparatorluğu Dönemi'ne kadar ticaretteki en parlak ve İpek Yolu'nun İran güzergâhının açık olduğu devir olmuştur (Tezcan, 2007: 13).

¹¹ *MS* 57 tarihinde göçebeler Taksila şehrini yağmalamışlar, bunun akabinde de Parthların bu kültür merkezi ve mal antreposu olan şehir Kuşanların eline geçmişti.

50 yıllık anlaşma MS II. yy. başlarına doğru sona erdiğinde, Armenia meselesi yüzünden her iki ülke yeniden ve daha kanlı savaşlara başladı. Bu defa Roma, Parth topraklarına girerek İmparator Traianus Dönemi'nde (98-117) Batı'daki önemli ticaret merkezi Petra'dan Doğu'daki Parth merkezi Ktesifon'a ve Susa'ya kadar olan yerleri ele geçirdi ve tarihinde ilk defa Doğu'ya bu kadar yayılma fırsatı buldu.¹² Dicle üzerinde 50 gemilik bir donanma inşa ettirip denize indirtecek kadar ileri giden Traianus, Fırat ve Dicle arasındaki at ve deve ile yapılan kervan ticareti taşıma haklarına da bir düzenleme getirmişti. Döneminin "II. Augustus'u" kabul edilen Traianus'un hayali, "Mısır ile Nebati Arabistanı'nı, Nebati Arabistanı ile Suriye'yi, Suriye ile Basra Körfezi'ni, Suriye ile Yukarı Fırat'ı, Yukarı Fırat ile de Kara Deniz'i birbirine bağlamayı ve bütün bu bölgelerle Doğu ticaretini geliştirmektir" (Warmington, 1974: 91-92; Tezcan, 2007: 13-14). Traianus, kara yoluyla giriştiği seferler vasıtasıyla Babilonya'yı (Güney Mezopotamya) Doğu ticaretinden uzaklaştırmak suretiyle Basra Körfezi'ndeki ticaret ve denizcilik faaliyetlerini artırmayı düşünüyordu. Susa'nın düşüşünden sonra Basra Körfezi'ne ulaştığında buradaki Mesene ve Charax Spasinu halkının, Doğu İran ve Kuzey Hindistan'da bulunan ve o zamanki anlayışa göre hemen "birkaç yüz mil ötelerindeki" Kuşanlarla doğrudan ticaret ilişkileri içerisinde bulduklarını öğrendi. Bunun üzerine bir yandan gözlerini iyiden iyiye Basra Körfezi'ne çeviren Traianus, diğer yandan aynı şeyleri Kızıl Deniz için de yapmayı düşündü. Onun hayali, orada bir Roma donanma kuvveti meydana getirerek 100 *feet*lik eski kanalı temizletip burasını en büyük gemilerin bile girebileceği hâle getirmek, "her birinin uç noktasında askerî bir liman bulunan yeni bir kanalın inşasıyla [bunu] Kızıl Deniz'deki donanma veya yeni kurulan Arabistan eyaleti ile birleştirmekti" (Warmington, 1974: 96-97). Bu suretle, Mısır'ı da Arabistan ile birleştirecek, Kızıl Deniz'e ve Hint Okyanusu'na açılan eski ticaret giriş yollarını yeniden açmış olacaktı. Şartlar gayet müsaitti, o dönemlerde hem Muson rüzgârlarının sırrı¹³ keşfedilmişti -ki bu keşif, İran engelini ortadan kaldırılmasını sağlıyordu-, hem de Traianus'a akıl veren "hocaları" vardı. Dion Cassius'un *Roma Tarihi*'nde belirtildiğine göre, MS 106 tarihinde, Roma'ya döndükten sonra Traianus, Doğu'daki bazı ülkelerden, muhtemelen bu arada Kuşan ülkesinden gelen elçilerle de görüşmüştü (Romaine Istoria, 1xviii, 15). Onun gemicilerle ve Hindistan'ı ziyaret eden kişilerle de irtibata geçmesinden sonra, tarihçi Plutarchos'un dediğine bakılacak olursa, 70.000 kişilik bir Roma ordusu ile Hindistan'ın

¹² Traianus Dönemi'nde Roma-Parth savaşları hakkında bk. Bivar, 1983: 86-91; Frye, 1984: 241-242.

¹³ Kısaca "Muson rüzgârları" adıyla bilinen bu rüzgârlar, Aden Körfezi'nden Hindistan'a ve oradan Aden Körfezi yoluyla Kızıl Deniz'e doğru gemilerin tabii seyrini kolaylaştıran ve Hint Okyanusu ile Güneydoğu Asya'ya özgü mevsimlik rüzgârlardır. Bunun "yazın denizlerden karalara ve güney-batıdan kuzey-doğuya doğru, kışın ise ters istikamette, karalardan denizlere ve kuzey-doğudan güney-batıya doğru estiği, her iki yolun da ticaret için kendilerine [Yunanlılara] çok uygun olduğunu" Milat sıralarında Yunanlı gemici Hippalus tarafından keşfedilmişti. Bu konuda Yaşlı Plinius (Naturali Historia, vi. 26) ve MS I. yy. içerisinde yazılmış olan *Periplus Maris Erytraei*'de bazı bilgiler de verilmektedir. bk. Tezcan, 2007: 7-8, n. 11.

fethinin bile mümkün olduğu görüşü Roma'da yaygınlaşmaya başlamıştı. Bunun gerçekleşmesi için ise öncelikle Anadolu'da siyasi birliğin sağlanması gerekiyordu. Fakat Traianus'un, hayaline ulaşma arzusu, Dion Cassius'un dediği gibi, “*ömrü, yeni bir Aleksandros gibi, Hindistan'a kadar ordularını sevketmesine izin vermediği*” için akim kaldı (Tezcan, 2007: 14-15).

Traianus'un halefleri olan Hadrianus (117-138), Antoninus Pius (138-161) ve Septimus Severus (193-211) Dönemleri'nde Roma ile Parthlar arasındaki ilişkilerde savaşların yanı sıra barış da devam etti. Ama kısa süreli de olsa Mezopotamya ile Armenia'nın kaybedilip tekrar geri alınmasına rağmen Roma açısından artık İpek Yolu ticareti için yeni hesapların yapılması gerekiyordu. Karanlık bir dönem geçiren Parthlarla başlangıçta ciddi bir sınır çatışması yaşamayan ve gözünü İpek Yolu'nun Anadolu'nun daha kuzeydoğudaki güzergâhına ve Kafkasya taraflarına çeviren Roma, Hadrianus'un barışçı politikası ve Parthlarla yapılan sulhu müteakip Mezopotamya'dan sonra 161 yılında Armenia'yı da kaybetti. Suriye Parthlar tarafından işgal edildi; bölgedeki ticaret, isyanlar çıktığı için eski güvenliğini yitirdi, kontrol Parthların eline geçti. Parthların başkenti Ktesifon dâhil, Grek kültürünün bölgedeki en doğu ve önemli noktalarından olan Selevkia da el değiştirdi.¹⁴ Ktesifon'un 164-198 tarihleri arasında birkaç kez ele geçirilmesini müteakip bu yerlerin iki taraf arasındaki savaşlar sırasında tahrip edilmesinden sonra yolların, tüccarların ve malların emniyeti kayboldu. Hâlbuki MS II. yy.'nin başlarından itibaren Çin (Han Sülalesi) ve Hint (Kuşanlar) ile dostluk ve elçilik münasebetlerini geliştirmiş olan Roma, Doğu malları hakkında daha fazla bilgi de toplamıştı, şartlar ticaret için çok müsaitti. İmparator Antoninus Pius veya Marcus Aurelius (161-180) zamanında (Çin kaynaklarında: Andun) Çin'e gönderilen ilk Romalı elçi, MS 166 tarihinde artık Çin başkentindeydi (Rtveladze, 1999: 14; Lieu, 2000: 47).¹⁵ Buna rağmen, İran üzerinden Roma'nın Doğu ile irtibatı da kaybolunca, Doğu'nun kıymetli mallarına ulaşabilmek için Roma, III. yy.'de savaşlar vasıtasıyla İran engelini aşmak ya da yeni yollar denemek zorunda kaldı. Ama bu yüzyıl, İran'da yeni ve daha kuvvetli bir hanedan olan Sasanilerin iş başına geçtiği bir dönemdi (Tezcan, 2007: 15-16).

¹⁴ Ktesifon'un Parthlar tarafından zaptı hakkında bk. Ghirshman, 1978: 215-218.

¹⁵ Antoninus zamanında Bactria bölgesinden gelen bazı elçilerin Kuşanlar tarafından gönderildiği tahmin edilmektedir (Frye 1984: 243). Bu dönemdeki Roma-Çin ve Roma-Hint münasebetleri ve Hint kıtası ile Batı dünyası arasında gerek karadan, gerek denizden yapılan ticaret hakkında bk. Puri, 1994: 256-258; Neelis, 2001: 470-477; Tezcan, 2004: 214; Tezcan, 2007: 16-17.

3.2. Sasani İmparatorluğu Devrinde İpek Yolu Mücadelesinde İran Engeli:

Parthların yerine III. yy.'da İran'da kurulan Sasani İmparatorluğu (224-651), öncekinden daha geniş ve daha kuvvetli şekilde önce Roma'ya, daha sonra onun halefi olan Bizans'a İpek Yolu'nda güçlükler çıkarmıştır. Daha ilk kuruluş tarihlerinde Roma ordularını mağlup ederek Mezopotamya'dan onları atan Sasaniler, devletlerini gerek doğuda, gerekse batıda iyice sağlamlaştırdıktan sonra, MS IV. yy.'a doğru İpek Yolu hâkimiyet mücadelesinin iyice alevlenmesine sebebiyet verdiler. Bu dönemde sınırların Fırat'a kadar uzanması, Suriye ve Mısır'ın işgali, Kızıl Deniz yoluyla deniz ticaretini yeniden gündeme getirdi. Bunun da çözüm olmaması üzerine Bizans, İran içinden geçen kara yolunu devreden çıkarmak suretiyle Karadeniz kuzeyinden geçen yeni bir İpek Yolu güzergâhının devreye girmesini sağladı.

I. Ardeşir (224?-240) Dönemi'nde Sasaniler, İmparatorluğun batı sınırlarını güven altına almak için Roma üzerine bazı seferlere çıktılar. Roma bunlara ticaret yolunu emniyet altında tutmak ve Armenia'yı kaybetmemek için karşı seferlerle cevap verdi. İmparator Alexander Severus (222-235) devrinde Roma, başlangıçta bazı önemli zaferler kazandı ise de 235 yılında onun katledilmesi sonrasında bilhassa I. Şapur (241-272) Dönemi'nde 239-244 tarihleri arasındaki savaşlarda Roma orduları ağır mağlubiyetlere uğradılar. İleride Roma ile İran arasında mal mübadele istasyonu olacak olan Nisibis (Nusaybin) ve Carrhae (Harran)'nin zaptından sonra İpek Yolu'nun batıdaki önemli merkezlerinden Hatra'nın 239'da kaybedilmesini müteakip Dura Europos'a (Salihye) Sasani saldırıları, Roma'ya indirilmiş ciddi bir darbeydi (Gignoux, 1996: 132). İmparator III. Gordianus (238-244), 244 tarihinde Fırat Nehri üzerindeki savaşta Sasanilere yenilerek, "hayatını bir düşman savaş alanında kaybeden ilk Roma imparatoru" oldu (Tezcan, 2007: 20). Kuzey Mezopotamya ve Armenia kaybedildi; Sasaniler, Armenia, İberia (Gürcistan) ve Albania bölgelerine kesin olarak hâkim oldular (Litvinsky, 1994: 479); bölgeden geçen ticaret yolunun kuzeybatı güzergâhı da hâliyle onların eline geçti.¹⁶ Roma'nın doğu sınırındaki ticaret merkezi ve çöl bölgesinden geçen kervan ticaretinin üslerinden olan önce Palmyra (Tedmur),¹⁷ onu müteakip diğer kervan ticaret merkezleri düştü ve buralarda, vahalarda yaşayan müteşebbis tüccarlar bölgeyi terk ettiler. Bu durum, Roma ile Parthlar arasındaki savaşlarda bile gelişmesini sürdüren ve kesintiye uğramayan, çölden geçen ticaret yolu güzergâhının sona ermesine yol açtı. Suriye'nin istilası ve çok sayıda şehrin ele geçirilmesini müteakip bölgenin merkezi ve İpek Yolu'nun batıdaki mal

¹⁶ Yolun bu güzergâhı hakkında bk. Tezcan, 2004: 211-212.

¹⁷ Palmyra'nın düşüşü, J. Retsö'nün görüşüne göre (2003: 481) öyle anlaşılıyor ki, Sasanilerin sesiz kalmaları sonucu Romalılarca gerçekleştirilmişti, çünkü onun düşüşünden sonra iki süper güç arasında belirsiz bir denge gözüküyor. Palmyra'nın İpek Yolu ticaretindeki yeri, yükselişi ve düşüşü hakkında bk. Rostovtzeff, 1932: 103-119; Raschke, 1978: 643-644; Franck - Brownstone, 1984: 117-118; Dodgeon - Lieu, 1991: 69-110.

deposu olan Antakya'nın 254 / 255'de Sasaniler eline geçmesi ise Roma için bir başka şok oldu (Frye, 1983: 124-129; Frye, 1984: 294, 296-297; Dodgeon - Lieu, 1991: 2; Gignoux, 1996: 132). İmparator Valerianus (253-260), 260 yılındaki Edessa (Urfa) savaşında ordusuyla birlikte esir alındı, 36 şehir ve kale Sasanilerce zaptedildi; "daha önce hiçbir Roma ordusu böyle bir mağlubiyete uğramamıştı" (Litvinsky, 1994: 477-478. Ayrıca bk. Eilers, 1983: 485). Ama I. Şapur, zengin Palmyra şehrini zaptedemedi; Palmyralılar sonra Nisibis ile Harran'ı da tekrar ele geçirdiler.

Daha sonraki dönemlerde Sasanilerin, kendi içi problemleri sebebiyle batı sınırı ile ilgilenememeleri yüzünden Roma, güçlü ve akıllı İmparator Diocletianus (288-305) zamanında 297 / 298 yılında Sasani hükümdarı Narseh (293-302)'nin ricası üzerine İran ile yaptığı anlaşmayla doğu sınırını yeniden güven altına aldı. Sınır Amida-Nisibis-Singara-Bezabde'den geçecek şekilde Dicle Nehri'ne kadar olan bölge yeniden kazanıldı; Dicle Nehri iki imparatorluk arasında sınır yapıldı (Gignoux, 1996: 132).¹⁸ Diocletianus, ticareti de düzenlemeye çalıştı. 297 yılındaki anlaşmaya göre, "ticaretin değiş-tokuş yeri olarak önce Tigris (Dicle) Nehri üzerindeki Nisibis şehri (Nusaybin), daha sonra Ephrates (Fırat)'in sol kıyısı üzerindeki Kallinikum (Rakka) ve Araxes (Aras)'in orta mecraindaki Artaxata (Artaşat) belirlenmişti ve bu noktalar dışında ticaret yasaktı" (Tezcan, 2001: 77). Ama IV. yy.'de II. Şapur zamanındaki büyük savaşlar ve dinî mücadeleler dönemine kadar sürecek bu nispeten durgun devre bile İpek Yolu ticaretinin bölgedeki kötü gidişini düzeltmedi. Fakat IV. yy.'nin başı, İpek Yolu'nun bu önemli bölgesinde bundan sonra Sasanilerin başını çok ağrıtabilecek önemli gelişmelere de tanık oldu. Uzun zamandır Sasanilere bağlı olarak yaşayan Arşak sülalesinden III. Tiridates (298-330), 301 yılında Hristiyanlığı kabul ederek Armenia'nın ilk Hristiyan kralı oldu; üstelik bunu bir devlet dini hâline getirdi ve Roma'nın etkisi altına girdi (Lang, 1983: 518; Gignoux, 1996: 132). Artık bundan sonra Sasaniler, bir de kendi içlerindeki Hristiyanlara karşı politika geliştirmek zorunda idiler. İki komşu imparatorluk arasındaki siyasi ve ticari rekabete şimdi din de girmişti.

Tarihçi Mes'ûdî'nin kaydettiğine göre (2011: 229), II. Şapur (309-379) zamanında artık İran'da ipek üretimine geçilmiş; bu maksatla Mezopotamya ve Suriye'den ipek yapım ustaları getirtilmişti.¹⁹ Bunlar, "deniz yoluyla Hindistan ve Seylan'dan, kara yoluyla Orta Asya'dan İran'a getirtilen ham ipek üzerinde çalışıyorlardı." (Rtveladze, 1999: 13; Tezcan, 2001: 78). Bu yüzden de İpek Yolu'na hâkim olma mücadelesi hızlandı. Onun zamanında bilhassa yüzyılın

¹⁸ II. Şapur dönemine kadarki Roma-Sasani savaşları hakkında bk. Dodgeon - Lieu, 1991: 16-139.

¹⁹ Mesudî bu konuda şöyle demektedir: "Sâbûr daha sonra El-Cezîre, Amid ve diğer Rum şehirlerine saldırdı. Oradan pek çok esir getirerek Sus ve Tüster gibi Ahvaz bölgesi şehirlerine iskân etti. Orada bunlar çoğalarak, buldukları yerleri vatan edindiler. İşte o tarihten itibaren ... ipek Sus'da ... üretilmeye başlandı ve bugün de devam etmektedir".

ikinci yarısından itibaren başlayıp II. Constantius (337-361) devrinde had safhaya ulaşan ve Nisibis, Singara ve Amida (Diyarbakır) etrafında cereyan eden savaşların çoğunda Roma kaybetti, çünkü bu devirde bir yandan da iç karışıklıklarla uğraşıyordu. Julianus (361-363) devrindeki Ktesiphon Savaşı'nı (29 Mayıs 363) Roma kazandı ise de imparator yaralı çıktıği savaştan bir ay sonra öldüğü için sonuç alınamadı (Eilers, 1983: 485). İmparator Jovianus (363-364) zamanında Roma, Armenia'daki ve Nisibis ve Singara dâhil Kuzey Mezopotamya'daki topraklarının çoğundan vazgeçmek karşılığında Sasanilerle kısa süreli bir barış yaptı,²⁰ ama sonra savaşlar, İmparator Valens zamanında (364-378) yeniden alevlendi. Balkanlarda Hunların başlattığı kavimler istilası ile de uğraşan Valens, onlarla giriştiği Adrianopolis (Edirne) Savaşı (9 Ağustos 378)'nda mağlup olup öldürüldü. İşbaşına geçen yeni Roma İmparatoru “Büyük” lakaplı I. Theodosios (379-395) devrinde Batı'daki “barbar” istilalarını kısmen durduran Roma, 387 yılındaki sulh ile uzun süreli bir barış dönemi yakaladı ve Nisibis'in batısındaki bütün topraklarda üstünlüğünü Sasanilere tasdik ettirdi ise de İpek Yolu'nun kuzey-batıdaki güzergâhını tamamen kaybetti. Armenia arazisi ikiye bölünerek, “Pers-Armenia” adıyla çoğu Sasanilerde kaldı (Greatrex – Lieu, 2002: 28-30). Bu savaşlar Doğu ile yapılan ipek ticaretinde İran engelinin ne kadar büyük olduğunu Roma'ya bir kez daha gösterdi. Ayrıca IV. yy.'nin ortalarından itibaren gerek Roma'nın Anadolu ve Balkan toprakları, gerekse İran'ın doğu bölgeleri Kafkasya'dan ve Orta Asya'dan gelen ve içlerinde Hunların da bulunduğu yeni göçebe grupların istilalarına maruz kaldı.

II. Şapur'un saltanatının sona erdiği IV. yy.'nin sonlarında, eski Roma İmparatorluğu'nun yerini artık Bizans İmparatorluğu almıştı. Bizans'ın başkenti olan Konstantinopolis (İstanbul) ise yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla, yolların birleştiği, ticaret mallarının toplandığı en önemli yer olarak ticarete “Doğu ile Batı arasında altın köprü” vazifesi görüyordu. İstanbul, “Hindistan ile doğrudan ticaret münasebeti kurulmadan önce Çin'den ve İç Asya'dan gelen ve İstanbul'dan daha batıya sevk edilen ham ipek, ipekli kumaşlar ve diğer mallar için de büyük bir ticaret pazarı olmuştu” (Tezcan, 2001: 76). IV. yy.'den itibaren ipek ticareti, bütün Yakın Doğu ve Orta Doğu'da büyük bir önem kazanmış, Bizans'ın dış politikasında bile ipek mühim bir unsur ve pazarlık aracı hâline gelmişti. Bizans'ın Çin ile karadan yaptığı ticarete yollar zaten doğrudan İran içlerinden geçiyordu. Transit ipek ticaretinden büyük kâr sağlayan Sasaniler, transit mallardan kendi ihtiyaçlarını aldıktan sonra geriye daha çok miktarda ihtiyaç fazlası mal kalıyordu ve bunlar doğrudan, lüks, debdebe, ipekli eşyalar bakımından Sasani sarayından hiç de aşağı kalmayan Bizans sarayına gönderiliyordu (Heyd, 2000: 21). İran'ın transit yollara da hâkim olması yüzünden Bizans,

²⁰ Jovianus Barışı (363) hakkında bk. Greatrex - Lieu 2002: 1-16.

zamanla İran ipeğine zaten ekonomik bakımdan bağımlı hâle gelmeye başlamıştı. “Bunu bilen İran, bu imkânı azami ölçüde kullanarak, Bizans’ın imalathanelerde işleyeceği ham ipeğin fiyatını yükseltiyordu” (Tezcan, 2001: 77). Denizden yapacağı ticarete ise Bizans, Basra Körfezi dolayısıyla yine İran ile bir şekilde münasebet kurmak zorunda kalıyordu. Kızıl Deniz üzerinden yapılacak ticarete de Yemen’deki idarecilerin, ya Bizans’a karşı tavır almaları, ya da bazen Sasani taraftarı olması sebebiyle Bizans ticareti burada da sekteye uğrayabiliyordu.²¹ V. yy. Bizans’ın diğer bölgelerde olduğu gibi Anadolu’nun, ticaret yollarının geçtiği Doğu topraklarında da Hristiyanlığın çeşitli mezhepleri ile çatışma ortamında olduğu bir dönemdi. Süryani, Nesturi ve Ermeni gibi farklı Hristiyan gruplar, muhtelif devirlerde Roma’dan gördükleri baskılar üzerine Sasanilere yanaşmak zorunda kalıyorlar, Sasaniler de hem Roma topraklarına sahip olabilmek hem de İpek Yolu ticaretinin bu güzergâhını elde tutabilmek için onları Bizans’a karşı çoğunlukla destekliyor, bazen ise kendi dinine döndürmek için baskı uyguluyorlardı. Bölgede gerek farklı mezhepten olan Hristiyan gruplar, gerekse Yahudiler sıkça isyan ediyorlardı. Dolayısıyla IV. yy.’den Sasanilerin yıkıldığı VII. yy. ortalarına kadar olan dönem, bölge ticaretinde de İran engelini en üst seviyede hissedildiği bir dönem olmuştur.²²

VI. yy. ise Doğu’nun en kıymetli malı olan ve bu ürüne ulaşmak için büyük devletlerin, ticaretten kâr sağlayan çeşitli tüccar gruplarının yüzyıllardır birbirleri ile mücadelelerine yol açan ipeğin artık İran’ın yanı sıra Bizans’ta da üretimine başlandığı bir zamandı. Sasaniler, kendi ürettikleri ipeği işleyerek daha pahalı bir şekilde Batı’ya satmak istiyorlardı. Bu sebeple Sasaniler, Doğu’dan gelen ucuz ve daha kaliteli Çin ipeğinin İran içlerinden geçmesine izin vermek istemiyorlar; Bizans ise yapımı pahalıya mal olan daha kalitesiz ve yetersiz ipek mallar yerine Doğu’dan gelecek ucuz Çin ipeğini her zaman tercih ediyordu. Doğu’dan gelen ve tabiatıyla sadece ipekten ibaret olmayan kıymetli mallara Bizans’ın ulaşabilmesi için ticaret yollarının açık tutulması gerekiyordu. Bizans, VI. yy.’de bu maksatla Sasanilerle 20 yıl kadar devam edecek uzun süreli barış anlaşmaları ve evlilikler de yapmış, zaman zaman onlarla siyasi ittifaklar kurmaktan çekinmemiştir. Fakat ticaretin kesintiye uğramasına yine de engel olamayınca yeni arayışlar içerisine girmiştir. Bu yüzyılda Arabistan bölgesi de ticaret yolları yarışına girdi. Bizans, Etyopyalı müttefikleriyle, Sasaniler ise Yemen’dekiler ile iş birliği

²¹ Orta Fırat ile Dicle nehri bölgesine, dolayısıyla Basra Körfezi ağzına, Hristiyanlığı kabul etmiş olmakla beraber daha çok Sasani hâkimiyetini benimsemiş olan Lahmi Arap krallığı hâkimdi. Himyeri Sülalesi’nin hâkim olduğu Yemen’de ise, Yahudiliği benimsemiş ve 523 tarihinde Necran’da Hristiyanlara karşı bir katliam başlatmış olan Zû Nuvâs, Sasani desteğini temin etmek maksadıyla Lahmi Krallığı’nın başkenti El-Hire’ye bir elçi göndermiş, bilahare ülkesinde hâkimiyeti ele geçirmişti. Bunlar, Zû Nuvâs zamanında mesela 525 tarihinde Bizanslı tüccarları öldürmüşler, Habeşlerle Bizanslıların ticaretine sekte vurmuşlardı (bk. Nicholson, 1995: 26; Al-Ansary, 1996: 139; Bozkurt, 2000: 372). Yine Sasani hükümdarı I. Husrev zamanında Yemen, bir darbe ile Sasani üstünlüğünü tanımak zorunda kalmıştı. El-Hire’deki Lahmi Arap krallığı, çevre ülkelerle ve Sasanilerle münasebetleri hakkında bk. Bosworth, 1983: 597-604; Al-Ansary, 1996: 139-141.

²² V. yy. ’deki Sasani savaşları, Armenia ve Kafkasya’daki meseleler hakkında bk. Greatrex - Lieu, 2002: 31-61.

yaparak Hindistan ile Doğu Asya arasındaki ipek, baharat ve parfümeri ticaretini kendi kontrollerine alma rekabeti içerisinde idiler. Arabistan'dan geçen ticaret yollarının kontrolü, Bizans - Sasani rekabetinin hedefini oluşturuyordu (Al-Ansary, 1996: 140). Bu bakımdan gerek her iki ülke açısından, gerekse Orta Asya, Çin, Hindistan ve Batı dünyası arasındaki ticari ve siyasi ilişkiler açısından VI. yy.'ın ikinci yarısı üzerinde ve büyük Sasani hükümdarı I. Husrev dönemi üzerinde biraz durmak gerekir.

3.2.1. I. Husrev (Anuşirvan, 531-579) Döneminde İpek Ticareti Rekabeti:

VI. yy. hem Bizans, hem İran, hem de Orta Asya tarihi açısından son derece önemli bir dönemdir. İmparator Anastasius (491-518), yüzyılın ilk çeyreğinde, Sasani desteğindeki Lahmi Araplarına karşı Bizans sınırlarını korumak maksadıyla Suriye'de Gassani Araplarını yerleştirmişti (Al-Ansary, 1996: 140). Onunla başlayan Sasani savaşları,²³ I. Justinianus döneminde artarak devam etmiş ise de Sasani hükümdarı I. Husrev'in ilk saltanat yıllarında 532 yılında yapılan "ebedî sulh" ile ikinci dönem savaşlara kadar hafiflemiş gözükiyordu.²⁴ Bu dönemde, kısmen başarılı ve ipek ticaretinin öneminin farkında olan I. Justinus (518-527), ardından I. Justinianus (527-565), daha sonra da II. Justinus (565-578) gibi büyük imparatorlar Bizans tahtında idiler. İran'da, büyük ve "ölümsüz ruh" lakaplı I. Husrev Anuşirvan (531-579), uzun süredir tahtta idi ve babası I. Kavad (488-531) devrinde başlayan çok sayıda reform hareketinin tamamlayıcısı oldu. Orta Asya'da ise, İpek yolu üzerinde bulunan, ticarete ve siyasi hayatta Sasanilerin doğudaki en büyük rakipleri olan Eftalit İmparatorluğu, İç Asya'da yeni kurulan I. Türk Kağanlığı ile iş birliği sonucu tamamen yıkılmış, toprakları her iki devlet arasında pay edilmişti. 552 tarihinde Moğolistan'ın kuzeyinde Orhon kıyılarında Bumin ve İstemi Kağanlar tarafından kurulan Türk Kağanlığı yöneticilerinin, batıya doğru bütün Türk boylarını ve bozkır bölgesini idareleri altına aldıktan sonra gerek Çin'den, gerekse Orta Asya'dan geçen İpek Yolu ve ipek ticareti ile de ilgilenecekleri aşikârdı. Geçimleri neredeyse tamamen ipek ticaretine bağlı olup, ipeği Çin'den alarak Batıya transfer eden, ama IV. yy. sonlarından beri kendileri de ipek üretmeye başlayan Soğdlu tüccarlar,²⁵ Eftalit Devleti'nin yıkılmasından sonra Doğu-Batı arasındaki kıtalar arası ticaretle ilgilenme fırsatını yakalamışlardı. Soğdlular, memleketleri Türklere tâbi olduktan sonra da Çin'den gelen ipek

²³ 502 yılında başlayan "Anastasius Savaşları" ve Justinianus devrine kadar Sasanilerle ilişkiler hakkında *bk.* Greatrex - Lieu, 2002: 63-81.

²⁴ Justinianus dönemindeki Sasani savaşları, çeşitli cephelerde (Mezopotamya ve kuzey-doğu cepheleri) olmak üzere iki dönem hâlinde (525-540, 540-562) gerçekleşmiş, zaman zaman sulh görüşmeleri yapılmışsa da devam edememiştir. *bk.* Greatrex - Lieu, 2002: 82-134.

²⁵ Soğdlular, gerek Türk ülkelerinde, gerekse Çin'de ve Karadeniz kuzeyinde çok sayıda ticaret kolonilerine sahip bulunuyorlardı; hatta o dönemde Türk bürokrasisi ve kançılıryası tamamen onlar tarafından idare ediliyordu. Soğdiana ve Soğdlu tüccarların İpek Yolu ticaretindeki durumu hakkında *bk.* Rtveladze, 1999: 105-116; De La Vaissière, 2002.

yüklü kervanları İran içerisinden Batı'ya transfer etmek istediler. Ama I. Husrev, arkalarında Türk gücü bulunan Soğd ticaretinden çekinerek İran'daki kendi tüccarlarına Soğdlulardan ipek alışverişini yasakladı. Soğdlular, ipek ticaretinin ne kadar kârlı bir iş olduğunu metbuları olan Türklere anlatmışlardı. Elllerinde birikmiş olan ipekli eşyaların İran engelini geçerek batıya transferi konusunda Türklere yardım talep etmek üzere son çare olarak İstemi Kağan'a başvurular.

I. Justinus, Bizans'ın ipek ticaretine olan bağımlılığını ve bunun Bizans ipek imalathaneleri için oluşturduğu tehdidi gördükten sonra İran'dan gelecek kıymetli ham ipeğin temini konusunda yeni imkânlar aramaya başlarken halefi olan I. Justinianus döneminde Bizanslılar ipek yapımını öğrenmişlerdi. Prokopios (VIII. 17 .1-8, ayrıca bk. Procopius, 1962: 227-231) ile Bizanslı Theophanes'in (Vizantiyskie istoriki, 2008: 492) kayıtlarına göre, Justinianus, 540 yıllarında Sasanilerin ham ipekten aldıkları miktarı artırmaları üzerine, onların elindeki bu kozu almak için iki Nesturi rahibi bu maksatla *Serinda* (Sogdiana?)'ya gönderdi. Onlar da bir bambu ağacı içine gizledikleri ipek kozası yumurtalarını ve dut ağacı tohumlarını 552 yılında İstanbul'a getirmek suretiyle bu sırrı Bizans'a taşıdılar (Ferguson, 1978: 597; Rtveladze, 1999: 15, 143; Haussig, 2001: 86; Greatrex - Lieu, 2002: 129).²⁶ Öyle ki yüzyılın ortalarında önce Mısır, sonra Berytus (Beirut) ve Tyrus gibi Kızıl Deniz'e yakın olan liman yerlerinde artık ipek üretiyorlardı.²⁷ Ama buralarda üretilen ipek oldukça pahalıya mal oluyordu, kaliteleri ise doğudan gelen Çin ipeklerine nazaran çok düşüktü. Ayrıca, “zengin kişilerin, din adamlarının, saray erkânının ve bilhassa lüks eşyaya eskiden beri düşkünlükleriyle bilinen soylu kadınların genellikle kullandığı bu ipek, ihtiyaca cevap vermiyordu.” (Bozkurt, 2000: 370; Tezcan, 2001: 78). II. Justinus ise, Sasaniler tarafından desteklenen Suriye'deki Arap kabilelerinin Bizans topraklarını yağmalamasından zaten rahatsızdı. Bir yandan Armenia'da Sasanilerle savaşa tutuşan Justinus,²⁸ diğer yandan da ipek konusunda Sasanilere yapılan yardımları kabul etmeyerek, taviz vermeyen bir politika ile yeni yollar aramaya koyuldu. Sasanileri *baypas* edip onların ötesindeki Türkler ve Soğdlular ile anlaşarak ipeği daha ucuza getirme çarelerini aramaya başladı (Pigulevskaya, 1947: 189; Frye, 1984: 328; Tezcan, 2001: 78).

²⁶ Theophanes, Prokopios'un Nesturi olarak kaydettiği kişileri, İranlı olarak ifade etmekte ve 582 tarihini vermektedir.

²⁷ Bizans topraklarında ipek üretimi, ticareti ve Bizans'ın buna bakışı hakkında bk. Heyd, 2000: 21-24.

²⁸ II. Justinus dönemindeki Sasani savaşları için bk. Goubert, 1951: 63-79.

Bizans kaynaklarında geçen *Silziboulos* ile aynı kişi olduğu sanılan ve Türk Kağanlığı'nın batı kanadını idare eden İstemi Kağan (552-576),²⁹ Eftalit Devletiyle olan ortak mücadeleleri esnasında kızını Sasani hükümdarı I. Husrev ile evlendirmek suretiyle kendisiyle akrabalık ilişkileri kurdu. Soğdluların talepleri üzerine Soğdlu tüccarlardan oluşan bir elçilik heyeti gönderen İstemi, Soğdluların ticaret problemlerini çözmek istedi.

Bu tarihlerde Sasanilerin kendileri de artık ipek üretiyorlardı. “İpek Yolu’nu ve Çin, Orta Asya ve Hindistan ile Basra Körfezi arasındaki ticareti kontrol etmek” gayesinde olan Husrev, ayrıca ucuz Çin ve Soğd ipeğini Türk ve onların koruması altında bulunan Soğdlu ticaret kervanları ile İran içerisinden geçirmemek, “Türkleri ipek transit vergisinden mahrum bırakarak iktisadi açıdan zayıflatmak” istiyordu. Ona göre, belki de bu Soğdlu tüccarlar Türkler adına İran’da ajanlık yapacaklar, bu suretle Türkler de bir müddet önce Husrev’in Eftalitler’den aldığı güneydeki topraklarına doğru yayılacaklardı (Gignoux, 1996: 133; Marşak, 2002: 173). Türk elçilerinin geldiği tarihlerde 568-572 yıllarında Yemen’de darbe yaptırarak Sasani yanlısı Himyeri sülalesini işbaşına getirtti; böylece Yemen, bir Sasani satraplığı hâline geldi (Nicholson, 1995: 29). Husrev, Doğu ile deniz ticaretini kontrol etmek için Güney Arabistan limanlarında bir üs elde etmiş oluyordu. Böylece O, Kızıl Deniz ağzındaki Babü'l-Mendeb Boğazı'nı Bizans'ın Hindistan'a gidecek gemilerine tıkararak tüccarların, ipek ve diğer kıymetli malları Kızıl Deniz aracılığıyla denizden Bizans'a sevketmelerinin önüne geçmiş, Hint limanlarından deniz yoluyla Kızıl Deniz'e geçmek isteyen ticaret gemilerine Yemen limanlarında (Aden) engel olmuş olacaktı. Çin ipeklileri yüzünden oldukça zarar eden İran, kendi ipekli kumaşlarını korumak zorundaydı (Haussig, 2001: 186).³⁰ Husrev, Soğdiana'daki *Zhaowu* hanedanından olan Maniakh başkanlığında gelen ilk heyetin elindeki ipeklilerin hepsini fiyatını da ödeyerek elçilerin gözleri önünde yaktırdı; tamamen Türklerden oluşan ikinci heyete daha kötü muamele etti, heyet üyelerinden bazıları zehirlendi. İstemi Kağan'a da çeşitli bahaneler ileri sürerek, Soğdlu tüccarların ve Soğd mallarının ülkesinden geçişine izin vermedi (bk. Ligeti, 1970: 72-73; Akbulut, 1984: 115; Sinor, 1990: 405; Litvinsky - Zhang Gunag-da, 1996: 32; Heyd, 2000: 17-18; Haussig, 2001: 186; Golden, 2002: 103-104; Taşağıl, 2002: 20).

Soğdlu tüccarlar, kendilerine yeni pazarlar bulmak, Sasanilerin batısında yeni bir ticaret pazarı aramak zorunda idiler. Bizans ise diğer bütün ülkelerden daha fazla ipek tüketen bir yerd. Yukarıdaki olumsuz durumlar ve Soğdlu tüccarların talebi üzerine İstemi Kağan, Soğdlu elçilerini Bizans'a gönderdi.

²⁹ Silziboulos / Sizabulos'un İstemi Kağan'dan farklı bir kişi olduğu hakkında Sinor'un görüşleri için bk. Sinor, 1996: 333.

³⁰ Sasanilerin I. Husrev zamanındaki ticaret politikaları hakkında bk. Frye, 1984: 327-328; Sinor, 1990: 405; De La Vaissière, 2002: 223-228.

Bizans İmparatorluğu ile irtibata geçmek üzere İstemi Kağan, Menander Protektor sayesinde bize kadar gelen bilgilere göre, hem Türk hükümdarını hem de Soğd tüccarlarını temsilen Maniakh başkanlığında bir elçilik heyetini, İran içerisinden geçmek tehlikeli olduğu için İç Asya - Hazar Denizi kuzeyi - Kafkasya yoluyla batıya gönderdi. İmparator II. Justinus tarafından İstanbul'da kabul edildikten sonra Silziboulos'un "İskit" harfleriyle yazılmış bir mektubunu ona takdim eden elçilik heyeti, Sasaniilere karşı Ağustos 568 tarihinde bir siyasi ve ticari ittifak yaptı (bk. Ligeti, 1970: 74-76; Golden, 2002: 104; De La Vaissière, 2002: 230-231). Ayrıca, İstanbul'da Soğd ve Türk tüccarların kullanabilecekleri "Mitaton"³¹ adlı bir ticaret merkezi kuruldu (Haussig, 2001: 187, 189-190).³² Bizans'ın ipek böcekleri ve kendi mamulü ipekli kumaşları ve dut ağaçları da göz boyamak maksadıyla İmparator tarafından heyete gösterildi. Heyet geri dönerken, anlaşmayı Bizans açısından teyit ettirmek üzere, *strategos* unvanlı Kilikyalı Zemarkhos da 568/569 yılındaki dönüş heyetine katıldı. Elçilik heyeti, yine İran içerisinden geçmemek için gemiyle Karadeniz'in kuzeyindeki Kırım ve Kerç boğazı yoluyla Hazar Denizi kuzeyinden geçen güzergâhı kullanarak Türkistan'da Ektag'da bulunan Türk Kağanı İstemi'nin yanına geldi. Her iki taraf arasında sekiz yıl kadar devam edecek bir ticari anlaşma da bu şekilde gerçekleşmiş oldu (Sinor, 1990: 406-407; Sinor, 1996: 332-333; Rtveldze, 1999: 138; Lieu, 2000: 53; Haussig, 2001: 187-188). İstemi Kağan bu sıralarda kendisini ziyaret eden İran elçilerini Zemarkhos heyetinininden daha aşağı yere oturttarak ve onlara soğuk davranarak Bizans'a İran'dan daha fazla değer vermiş olduğunu da göstermiş oldu. Zemarkhos 571 yılında İstanbul'a geri döndü. Maniakh ve Zemarkhos'un bu girişimleri ile başlayan Türk-Bizans ittifakının bir diğer neticesi ise, ipeğin Batı ülkelerine Kafkas yolu ile transfer edilmesi oldu (Akbulut, 1984: 116; Rtveldze, 1999: 138).

Maniakh ve Zemarkhos ile başlayan elçilik faaliyetleri, Zemarkhos'a dönüş yolculuğunda refakat etmek üzere yine İstemi Kağan tarafından Bizans'a gönderilen Maniakh'ın oğlu Tagma Tarkan ile devam etti (bk. Golden, 2002: 105; De La Vaissière, 2002: 231; Greatrex

³¹ "Mitaton", Latince "metor" ('tartmak, değer biçmek', 'çadır kurmak') kelimesinden Bizans Grekçesine "pazar yeri" anlamında geçmiş bir kelimedir (Lopez 1945: 34; Maniatis 1999: 296-306). Bu, Bizans İmparatorluğu Dönemi'nde Grekçede iki ayrı anlamda kullanılıyordu: 1. Özellikle Suriyeli tüccarların konaklamaları için İstanbul'da oluşturulan bir ikamet yeri (han) anlamında olup, buraya gelen tüccarlar, kalma ücretlerini ödedikten sonra mallarını buraya koyuyorlardı. 2. *Mitaton*, bir maliye terimi olarak I. Justinianus döneminden itibaren Bizans'ta kullanılmaktaydı (bk. Kazhdan, 1991: 1385). XIII-XIV. yy.da *mitaton*, Bizans'ta halka yüklenmiş maddi bir mükellefiyet idi. Bizans'ın son sülalesi Palaiologoslar (1261-1453) hakkında bir araştırması olan L. Maksimoviç (1988: 157; ayrıca bk. Kyriakidis, 2011: 143-144), *mitaton*'u basitçe, orduya para ve erzak temin eden bir sistem / yükümlülük olarak açıklamaktadır. Bu, *kefalai* denen mahalli valiler vasıtasıyla eyaletteki halka yüklenen bir yük idi; orduya yiyecek, atlara yem temini bu şekilde yapılıyordu. Bu yükümlülük sayesinde yerli halk, subaylara ve askerlere geçtikleri veya konakladıkları her yerde, pazarlarda daha yüksek olan fiyatların altında bir rakamla satış yapmak üzere erzak sağlamakla mükellef tutuluyorlardı.

³² Ancak Türklerin, İstanbul'da kurulan bu ticaret merkezinden pek az istifade edebildikleri için ekonomik açıdan çok zarar gördükleri, bu yüzden de bazı Soğd tüccarlarının, Bizans topraklarına geçebilmek için yüksek geçiş ücreti ödeyerek Sasani topraklarını tercih ettikleri anlaşılmaktadır,

- Lieu, 2002: 136-137).³³ Gerçekten de Bizans - Türk anlaşmasını hemen takip eden yıllarda Sasaniler, hem batı sınırında Bizans hem de doğu sınırında Türklerin ortak saldırılarına maruz kaldılar. 570 tarihlerinde başlayan Türk savaşıyla Sasaniler, bir ara kendi ellerine geçmiş olan eski Eftalit topraklarını kaybettiler. 570 sonlarında Sasanilerin elindeki Pers-Armenia topraklarında oturanlar ile Romalılar arasındaki gizli bir anlaşmayı müteakip 571 yılında Armenia'da isyan patlak verdi. Böylece 20 yıl sürecek olan savaşlar (571-590) yeniden başladı (bk. Greatrex - Lieu, 2002: 137-175).³⁴

Müteakip tarihlerde, Bizans ile Türkler arasında Sasanilere karşı yapılmış olan ittifakın yenilenmesi ve pekiştirilmesi amacıyla Bizans tarafından başka elçilik heyetlerinin gönderilmesi 575 / 576, 579 tarihlerinde de devam etti. Menandros, beş elçilik heyetinin gönderildiğinden bahsetmektedir (bk. Sinor, 1990: 408; De La Vaissière, 2002: 232). II. Tiberius Konstantinus (kaysarlık dönemi: 574-578; imparatorluk dönemi: 578-582), Armenia'da Sasanilere karşı başarılı savaşları sürdürürken³⁵ “kaysarlık döneminin 2. yılında” (576)³⁶ Türklere elçi yolladı. Ancak onun zamanında İmparatorluk muhafız subayı Valentinus başkanlığında Türklere gönderilen heyet hakkındaki bilgiler oldukça enteresandır. Hazar Denizi kuzeyinde bir yerde yolda durdurulan elçi, Silziboulos'un oğlu olan Türk idarecisi Turksantos tarafından son derece ağır sözlerle itham edilmişti. Bu sıralarda Silziboulos (İstemi Kağan) öldüğü için yasta bulunan Türkleri bu suretle rahatsız etmiş olan Bizans, sözlerinde durmamakla da suçlanmış, bunun intikamının alınacağı tehdidi savurulmuştu (metin ve tercüme için bk. Blockley, 1985: 171-179; Mangaltepe, 2009: 76-82; ayrıca bk. Ligeti, 1970: 87-91; Akbulut, 1984: 117; Golden, 2002: 105-106).³⁷ Türk idarecisinin Bizans elçisine yönelttiği Türk elçilerinin niçin Kafkasların sarp yerlerinden geçirilmek suretiyle Bizans ülkesine götürüldüğü sorusundan, Sasanilerin gerek siyasi, gerek diplomatik, gerekse ticari olarak doğudan Türklerden Bizans'a gidecek her türlü heyeti yalnız İran içerisinden değil, Kafkasların güneyindeki sarp dağlardan bile geçirmediikleri, bütün yolları ve geçitleri tuttukları anlaşılıyor.

Öyle anlaşılıyor ki, Husrev, Türk tehdidini daha tehlikeli görerek, doğuya dönebilmek için batıda Bizans ile bir anlaşmaya gitmiş; transit ticaret yolunun açık kalmasının ve Bizans ile

³³ Maniakh ve Zemarkhos'un elçilik faaliyetleri hakkında Menandros'taki kayıtlar ve tercüme için bk. Blockley, 1985: 110-127; Mangaltepe, 2009: 50-61.

³⁴ Aynı tarihlerde başlayan Türk - Sasani savaşları ise VII. yy.'ın ilk çeyreğinde bile devam etmiştir. bk. Akbulut, 1984: 116-123, 124-131.

³⁵ II. Tiberius dönemi Sasani savaşları için bk. Goubert, 1951: 80-86.

³⁶ Menandros'un kaydına göre Valentinus, Tiberius tarafından Türklere iki defa gönderilmiştir. Golden, Valentinus'un Turksantos tarafından kabul edilen bu son elçilik görevini 576 tarihine, Sinor ise sonradan fikir değiştirerek 572 tarihine koymaktadır. bk. Sinor, 1990: 408-409; Sinor, 1996: 333.

³⁷ Silziboulos'un (572 veya 576 tarihlerinde) ölmesinden sonra yerine oğlu Turksantos'un geçmesi gerçeğinden hareketle Turksantos'un, İstemi Kağan'ın oğlu Tardu (veya kardeşi) olduğu zannedilmektedir.

iyi ilişkiler kurmanın kendi lehlerine olduğunu fark ederek Bizans'a bazı tavizlerde bulunmuştu. İknâ edilen Bizans'ın, Türklerle yapılan anlaşmaya rağmen, Türklere bağlı olarak Kafkaslarda yaşayan ve her iki komşu imparatorluk için de bir tehdit unsuru olan Sabirlere saldırarak onları imha ettiği görülmektedir. Ayrıca Bizans, Türklerin önünden kaçan Avarlara Balkanlarda yurt vermişti. Gönderilen elçi Valentinus'a İstemi Kağan'ın oğlu Turksantos'un (Türk-Şad) verdiği cevaptan Türklerin buna çok kızdığı anlaşılmaktadır. Bunlara bir cevap olarak, Karadeniz kuzeyinde bulunan ticaret limanı Bosporus (Panticapaeum / Kerç) ile birlikte Türkler, 579 ortalarında artık bütün Kırım'a girmişler ve Bizans'ı cezalandırmışlardı (Akbulut, 1984: 117; Blockley, 1985: 277-278; Pohl, 1988: 66-67; Heyd, 2000: 19; Haussig, 2001: 188; Golden, 2002: 106; Taşağıl, 2012: 33-34).

3.2.2. Heraklios (610-641) Döneminde Sasani - Bizans Savaşları ve İran Engeli:

I. Husrev döneminden sonra Sasani tahtında başlayan iç çekişmeler ve taht değişiklikleri, VI. yy.'nin sonlarına doğru Sasanilerle Bizanslıların, tarihlerinde hiç olmadığı kadar birbirlerine yaklaştıkları, bu münasebetle kara ticaret yolunun da yeniden işlerlik kazandığı bir dönemi getirdi. Sasani hükümdarı IV. Hormizd (579-590) ölünce, komutan Behram Çobin darbe ile tahtı ele geçirdi. Eski hükümdarın oğlu Husrev, Sasani tahtına geçebilmek için Bizans topraklarına kaçarak, bir zamanlar Tiberius'un generali olarak Armenia'da Sasanileri mağlup eden, dönemin güçlü Bizans İmparatoru Mauricius'dan (582-602) yardım talep etti.³⁸ Asker ve para yardımları sayesinde tahtın kendisine geri verilmesi karşılığında Husrev, ticaret yollarının geçtiği ve her iki ülke için de çok önemli olan muazzam bir toprak parçasını Bizans'a teslim edeceğini vaad etti. Sonuçta Husrev, Behram'ı devirerek bir yıl sonra Sasani hükümdarı oldu (II. Husrev Aparvez, 591-628); Mauricius ise, Husrev'e yaptığı yardımların karşılığı olarak daha önce Sasaniler elinde bulunan: Aras Nehri'nden Van Gölü güneyine çizilecek bir hattın batısındaki bütün toprakların sahibi oldu. 591 yılında varılan bu anlaşma ile II. Husrev, Bizans imparatorunun kızı ile de evlenerek her iki devlet arasında evlilik ilişkisine dayalı bir dostluk kuruldu: Husrev, İmparator Mauricius'u bir baba olarak, İmparator da Husrev'i bir oğul olarak görüyordu. Husrev, yine Bizans'tan bir başka Hristiyan kızla da evlenmişti ki bu gibi yakınlaşmalardan ve Hristiyan prenseslerin Sasani ülkesinde oynadıkları rollerden dolayı Husrev'in din değiştirerek Hristiyan olduğu dedikodusu bile yayılmıştı.³⁹ Mauricius ise elde ettiği topraklarda vakit geçirmeden hemen idari ve ticari girişimlerde bulunmuş, yeni düzenlemeler yapmış, iç savaşlarla zayıflayan imparatorluğu restore etmişti.

³⁸ Mauricius dönemi Sasani savaşları, Behram Çobin isyanı ve Husrev ile ilişkiler hakkında *bk.* Goubert, 1951: 89-164.

³⁹ Bu dönemdeki iyi ilişkiler hakkında *bk.* Garsoian, 1983: 577-579.

Ama bu arada, Bizans'ın resmî mezhebine karşı olan Doğu Roma eyaletlerindeki Monofizitleri imha hareketi de 590'larda gerçekleşti ki bu durumu Sasaniler zaman zaman istismar edecekler, Bizans'a karşı kullanacaklardır (Frye, 1984: 335-336).⁴⁰

Ancak iki imparatorluk arasındaki bu durum fazla uzun sürmedi; 602 yılında Mauricius, Phokas (Flavius Phokas, 602-610) tarafından öldürülerek taht gaspedildi. Bunun üzerine Bizans ülkesinin birçok yerinde, bilhassa İpek Yolu'nun geçtiği bölgelerdeki Antakya ve Aleksandria (İskenderiye) gibi ticaret merkezlerinde, Mısır'da, Kudüs'te, Orta Anadolu ve Kilikya'da isyanlar çıktı. İntikam almak isteyen ve zaten savaşız verdiği topraklardan dolayı sıkıntılı olan “oğul” II. Husrev, bu durumu fırsat bilip İmparator'un kanını dava ederek Phokas'a savaş ilan etti. Böylece VII. yy.'nin meşhur “Pers Savaşları” başlamış oldu. Sasaniler, Mezopotamya ve Armenia'dan iki büyük komutanın, Şahrbaraz ve Şahin'in emrinde her iki koldan ilerleyen ordularıyla bütün Dicle ve Fırat bölgesini, Armenia topraklarını işgal ettiler. Bizans'ın ve ticaret yolunun önemli merkezlerinden Antakya bile Sasanilerin eline düştü. Sasaniler, kolay gerçekleşen bu istila hareketi sırasında Bizans'tan memnun olmayan diğer mezheplere mensup Hristiyan grupları ve Yahudileri de kullanıyorlardı. Sonuçta 611'de Antakya, 612'de Kayseri, 614'de Kudüs ve 619'da ise İskenderiye dâhil olmak üzere, Orta Anadolu, bütün Suriye ve Mısır toprakları Sasanilerce işgal edildi. Pers İmparatorluğu II. Husrev ile yeniden tesis edilmiş gibiydi (Frye, 1983: 167-169). I. Husrev zamanındaki işgalden farklı olarak Sasaniler, bu büyük ticaret ve din merkezlerini artık kendilerine saklıyorlardı, çekilmeye de niyetleri yoktu (Tezcan, 2006: 164). 615 yılında Sasani orduları artık Halkedon (Kadıköy)'de bulunuyorlardı; Bizantion (İstanbul) şehrini de alarak İmparatorluğa son vermek üzere, İstanbul surları dışında bekleyen Balkanlardaki Avarlarla ittifak arayışı içinde idiler.⁴¹

Bizans'ı bu kötü durumdan, Mısır valisi olan Heraklius'un oğlu olup 610 yılında Bizans tahtına geçen Heraklios (610-641) kurtardı. Önce askerî yapıyı düzenledikten ve isyanları bastırdıktan sonra 622 yılında başlayıp 6 yıl kadar devam eden ve bizzat başında bulunduğu seferler sırasında 625 yılında çıktığı seferde Heraklios, Fırat'ın doğusundaki 70-80 mil genişliğindeki geniş bir bölgeyi herhangi bir Sasani direnişi olmaksızın geri aldı. Şahrbaraz komutasındaki Sasani ordularını 626'da Kadıköy önlerinde mağlup edip geri attıktan sonra 627 yılında Sasani ordularını Ninova önlerinde kesin bir mağlubiyete uğrattı. Bizans İmparatoru, zafer sonunda 628'de Ktesifon'un doğusundaki Destegird hükümdar sarayına girdiğinde orada, Hindistan'dan geldiği anlaşılan çok miktarda “baharat, biber, zencefil, sarı-sabır ve sarı sabır

⁴⁰ Kaynaklarda Mauricius dönemi hadiseleri ve II. Husrev devrinde iki devlet arasındaki barış yılları için bk. Goubert, 1951: 169-183; Greatrex - Lieu, 2002: 174-181.

⁴¹ 622 tarihine kadar Sasaniler'in Yakın Doğu'daki istila faaliyetleri hakkında bk. Greatrex - Lieu, 2002: 182-197.

ağacı”nın yanı sıra, yerli yani Sasani mamulü olduğu sanılan ve Sasani sarayının lüksünü gösteren “pek çok işlenmemiş ipek, bir sürü tam takım ipek elbiseler, işlemeli halılar ve bu tür daha birçok eşya” gördü. Ama bütün bunları Bizans’a taşımak mümkün olamayacağı için diğer pek çok kıymetli şey gibi bunlar da yakılıp kül edildi (Heyd, 2000: 20; Greatrex – Lieu, 2002: 215). Sasanilerdeki bu ani düşüş, saltanat değişikliğine yol açtı: Husrev 628 yılında öldürüldü ve yerine oğlu Şiroye, II. Kavad adıyla tahta geçti (Frye, 1984: 336-337). Heraklios ile bir anlaşma yapan II. Kavad, Sasanilerce önceden zaptedilen Armenia, “Roma Mezopotamyası”, Suriye, Filistin, Mısır gibi bölgeleri yeniden Bizans’a vermek zorunda kaldı. 629’da dostluk ilişkileri yeniden kuruldu. 9 ay tahtta kalabilen hasta hükümdar, ölmeden önce oğluna vasi olarak Bizans İmparatoru Heraklios’u tayin etmişti.⁴²

Sasaniler, Bizans’tan yedikleri bu ağır darbe üzerine bir daha toparlanamadılar. Doğudan Türklerin Maveraünnehir bölgesinden saldırılarını Arap kabilelerinin çölden başlattıkları hücumlar takip etti. Ardından gelen ve yeni bir din aşkına hücum eden İslâm orduları, 637 Kadisiye ve 641’deki Nihavend savaşlarında Sasanileri perişan ettiler, İran’ın elinde kalan son Mezopotamya topraklarını çok kısa bir zamanda ele geçirdiler. 636/637 tarihinde başkent Medayin şehrini aldıklarında, tıpkı Bizanslılar gibi Araplar da, Hindistan’dan getirilmiş çok sayıda misk, amber, sandal ağacı ve kâfur gibi daha önce hiç görmedikleri Hint mallarıyla karşılaştılar (Heyd, 2000: 20). Arkasından bütün İran Müslümanların eline geçti ve Sasani İmparatorluğu 651 tarihinde sona erdi (Frye, 1983: 172; Frye, 1984: 338).

Ticaret yolları üzerinde bulunan eski topraklarını yeniden elde etmekle beraber Bizans, bundan gerektiği kadar faydalanabilecek zamanı bulamadı. Sasani savaşlarında orduları oldukça yıpranmıştı; iç isyanlar, din ve mezhep çatışmaları sonucu ülkenin, halkın dirlik ve düzenliği de bozulmuş, ticaret yollarının, önemli ticaret merkezlerinin güvenliği kalmamış, dolayısıyla ekonomik hayat felç olmuştu. Diğer yandan, yeni dinin verdiği şevkle hareket eden, herkese hak, adalet, can ve mal güvenliği, dinî serbestiyet vaad eden İslâm ordularının, Sasani devletini çökerttikten sonra kendine yönelmesi karşısında Bizans, tutunamadı. Ordusu, 6 gün süren Yermuk Savaşı’nda (15-20 Ağustos 636) Müslümanlara mağlup oldu ve Bizans’ı bu kötü gidişten Heraklios da kurtaramadı. Sonuçta Bizans’ın doğuda İpek Yolu üzerindeki bütün toprakları, Antakya, İskenderiye gibi büyük merkezler, Armenia, Suriye ve Mısır gibi kilit bölgeler bile bir daha geri dönmek üzere Müslümanların eline geçti. IX. yy.’de Makedonya Sülalesi ile Suriye’nin bir kısmını, Armenia’nın büyük bölümünü, Van Gölü havzasını bile ele geçiren Bizans, bölgedeki askerî üstünlüğünü daha fazla devam ettiremediği gibi ticareti de eski

⁴² Heraklios dönemindeki Sasani ilişkileri için bk. Greatrex - Lieu, 2002: 198-228; Tezcan, 2006: 165.

şekline döndüremedi. XI. yy.'nin başlarında doğudan gelen Selçuklu Türkleri, kısa bir zaman zarfında Bizans'ı tekrar doğudan attılar, ticaret yolları güzergâhı yeniden el değiştirdi.

Sonuç olarak, İpek Yolu'nun geçtiği Anadolu'nun doğu ve güneydoğusu ile İran ve Batı Türkistan coğrafyasında VII. yy.'nin ortalarından itibaren iki rakip devlet yerine hâkimiyeti oldukça uzun sürecek bir İslâm hâkimiyeti devri başladı. Bu İslâm hâkimiyeti süreci, *Hulefâ-yı Râşidîn* devri ile başlayıp, Türkistan'ın doğu kısımlarında Türklerin elinde bulunan topraklara kadar Emeviler ve Abbasilerle devam etti. Ticaretin gerek Hazar Denizi'nin güneyindeki eski İran coğrafyasında, gerekse Türklerle Bizanslılar arasındaki görüşmelerden sonra açılan Karadeniz kuzeyindeki bozkır bölgesinde oldukça yoğun olarak yaşandığı bu süreç, XI. yy.'nin ortalarındaki Selçuklu Türk hâkimiyeti ile yeni bir veçhe kazandı. Selçuklular, İran'ın büyük kısmını fethederek buna Anadolu'yu ve bütün Türkistan sahasını da eklediler. Fakat gerek çok sayıdaki devlet ve hanedanlar sebebiyle siyasi bölünmüşlük, gerekse buna paralel olarak tek bir ekonomik sistemin olmayışı; Türk boyları, hanedan üyeleri arasındaki rekabet, XIII. yy.'nin ortalarına kadar kervan ticaretinin güvenilirliğini ve tüccarların mal ve can emniyetini etkiledi. Gümrük vergilerinin yüksek, her yeni devletin sınırları içerisinde alınan vergi çeşitlerinin de muhtelif olması, bunu tetikleyen başka bir faktör oldu.

XIII. yy.'nin ilk çeyreğinde Orta Asya içlerinden başlayıp Selçuklu hâkimiyetindeki Anadolu dâhil İpek Yolu'nun geçtiği bütün İran coğrafyasını etkileyen Moğol istilası ile durum tamamen değişti. Başlangıçta çok büyük bir kargaşa ortamı yaşanmış, büyük ticaret merkezleri tahrip edilmiş, çok sayıda insan katledilmişse de yüzyılın ortalarından itibaren başlayıp XIV. yy.'nin ikinci yarısına kadar devam eden ve "Pax Mongolica" (Moğol Barışı) tabir edilen bu dönemde İran engeli tamamen ortadan kalktı. Tek bir yönetim anlayışı, tek bir vergi sistemi, ticaretin ve tüccarların güvenliğini sağlamak için devletin aldığı yeni ve katı tedbirler sayesinde karadan yapılan kervan ticareti yeniden işlerlik kazandı. Bir devlet politikası olarak sürdürülen ve Çin'e kadar devam eden bu ticaret faaliyetine Hristiyan Batı âleminin en önemli temsilcileri olan İtalyan şehir devletleri, Venedik ve Ceneviz tüccarları da katıldılar.⁴³ Hazar Denizi'nin hem güneyinde hem kuzeyinde iki koldan devam eden bu faaliyet, XIV. yy. sonlarında Timur'un Deşt-i Kıpçak seferlerine kadar sürdü. O tarihten sonra yol güzergâhı hassaten İran içerisinden geçerek Orta ve Batı Anadolu'ya doğru devam eden bir hâl aldı. Moğol İmparatorluğu'ndan sonra ise İpek Yolu artık devrini tamamlamıştı. M. Franck, D. M. Brownstone ve D. Christian'ın yerinde belirttikleri gibi (Christian, 2000: 73):

Moğol devrinden sonra İpek Yolu'nun altın çağı sona erdi, deniz yolları dâhil, diğer yolların gölgesinde kalmaya başladı, [çünkü] aynı dönemde pastoral toplumlar da tümüyle çöküşe başlamışlardı... Moğollar ile İpek Yolu, son büyük günlerini

⁴³ Moğol dönemindeki ticaret konusunda bk. Tezcan, 2001: 87-88; Tezcan, 2009: 158-176, 178-185.

geçirdi... XV. yy.'de Konstantinopolis (İstanbul)'in düşüşüyle (1453) de İpek Yolu bir zaman için kesin olarak sona erdi.... İpek Yolu artık bir daha geri gelmeyecekti.

Kısaltmalar:

- ANRW - Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung. II. Principat, 9.1. Hrsg. von H. Temporini, Walter de Gruyter, Berlin, New York, 1976; Principat, 9.2. Hrsg. von H. Temporini, 1978.*
- CHI – The Cambridge History of Iran. Vol. 3(1). The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, edited by E. Yarshater. Cambridge University Press, Cambridge, 1983.*
- HCCA – History of Civilizations of Central Asia. Vol. II. The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations: 700 B.C. to A.D.250, Ed. by J. Harmatta, 1994; Vol. III. The crossroads of civilizations: A.D. 250 to 750, Ed. by B. A. Litvinsky, Multiple History Series, UNESCO Publishing.*
- HH - History of Humanity. Scientific and Cultural Development, Vol. III: From the Seventh Century BC to the Seventh Century AD, Ed. By J. Hermann, E. Zürcher, UNESCO.*
- Silk Road Studies IV - Silk Road Studies IV. Realms of the Silk Roads: Ancient and Modern. Proceedings from the Third Conference of the Australasian Society for Inner Asian Studies (A.S.I.A.S.) Macquarie University September 18-20 1998, Edited by D. Christian & C. Benjamin, Brepols, 2000.*
- TİD – Tarih İncelemeleri Dergisi.*
- Türkler – Türkler, Editörler: H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.*

Kaynaklar:

- AKBULUT, D. A. (1984). *Arap Fütühatına Kadar Maverünnehir ve Horasan'da Türkler (M.Ö. II – M.S. VII. yy.)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.
- AL-ANSARY, Abdul Rahman (1996) (edited by R. N. Frye). Arabia before Islam. *HH*, 139-141.
- BIVAR, A. D. H. (1983). The Political History of Iran under the Arsacids. *CHI*, 3(1), 21-99.
- BLOCKLEY, R. C. (1985). *The History of Menander the Guardsman. Introductory Essay, Text, Translation and Historiographical Notes*. ARCA: Francis Cairns.
- BOSWORTH, C. E. (1983). Iran and the Arabs before Islam. *CHI*, 593-612.
- BOURYAKOV, L. (2001). La Sogdiane et la Bactriane sur la route de la soie. *La Bactriane au Carrefour des routes et des civilisations de l'Asie central*, sous la direction de P. Leriche, C. Pidaev, M. Gelin, K. Abdoullaev, avec la collaboration de V. Fourniau, Maisonneuve & Larose, 303-311.
- BOZKURT, N. (2000). İpek Yolu. *DİA*, 22, 369-373.
- CHEGINI, N. N. (1996). Sasanian Iran – Economy, Society, Arts and Crafts. Part One. Political History, Economy and Society. *HCCA*, II, 35-53.
- CHRISTIAN, D. (2000). Silk Roads or Steppe Roads? The Silk Roads in World History. *Silk Road Studies IV*, 67-94.
- DE LA VAISSIÈRE, E. (2002). *Histoire de Marchands Sogdiens*. Bibliotheque de l'Institut des Hautes Etudes Chinoises, Collège de France: Paris.

- DODGEON, M. H., S. N. C. Lieu (1991) (Compiled and edited), *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars (AD 226-363)*, Routledge: London and New York.
- EILERS, W. (1983). Iran and Mesopotamia. *CHI*, 481-504.
- FERGUSON, J. (1978). China and Rome. *ANRW*, 581-603.
- FRANCK, I. M. and BROWNSTONE, D. M. (1984). *To the Ends of the Earth. The Great Travel and Trade Routes of Human History*. A Hudson Group Book, Facts On File Publications: New York.
- FRANCK, I. M. and BROWNSTONE, D. M. (1986). *The Silk Road: A History*. Facts On File Publications: New York.
- FRYE, R. N. (1983). The Political History of Iran under the Sasanians. *CHI*, 116-180.
- FRYE, R. N. (1984). *The History of Ancient Iran*. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung: München.
- FRYE, R. N. (1996). The rise of the Kushan Empire. *HH*, 456-460.
- FRYE, R. N. (2002). The Merchand World of the Sogdians. *Nomads, Traders and Holy Men along China's Silk Road*. Papers presented at a symposium held at The Asia Society in New York, November 9-10, 2001. Edited by A. L. Juliano and J. A. Lerner, Silk Road Studies VII, Brepols, 71-74.
- FRYE, R. N. (2009). *Antik Çağlardan Türklerin Yayılmasına Orta Asya Mirası*. Çeviri: F. Tayanç – T. Tayanç, arkadaş Yayınevi: Ankara.
- GARSOIAN, N. (1983). Byzantium and Sasanians. *CHI*, 568-592.
- GHIRSHMAN, R. (1976). La "Porte Noire" de Besançon et la prise de Ctésiphon. *ANRW*, 215-218.
- GIGNOUX, Ph. (1996). The Sasanian Empire. *HH*, 132-136.
- GOUBERT, P. (1951). *Byzance avant l'Islam. Tome Premiere. Byzance et L'Orient sous les successeurs de Justinien. L'Empereur Maurice*. Editions A. et J. Picard: Paris.
- GREATREX, G. – LIEU, S. N. C. (2002). (Edited and compiled). *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars. Part II. AD 363-630, A narrative sourcebook*. Routledge, Taylor & Francis Group: London and New York.
- HARMATTA, J. (1994a). Introduction. *HCCA*, II, 19-21.
- HARMATTA, J. (1994b). Conclusion. *HCCA*, II, 485-492.
- HAUSSIG, H. W. (2001). *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*. çev. M. Kayayerli, Ötüken: İstanbul.
- HERRMANN, A. (1910). *Die alten Seidenstraßen zwischen China und Syrien. Beiträge zur alten Geographie Asiens, I. Abteilung*. Quellen und Forschungen zur alten Geschichte und Geographie, Hrsg. von W. Sieglin, Heft 21, Weidmannsche Buchhandlung: Berlin.
- HERRMANN, A. (1935). *Historical and Commercial Atlas of China*. Harvard-Yenching Institute, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, Otto Harrassowitz: Leipzig.
- HEYD, W. (2000). *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*. Türkçeye çeviren: E. Z. Karal, 2. Baskı, AKDITYK, TTK Yayınları: Ankara.
- HIRTH, F. (1975). *China and the Roman Orient. Researches into their Ancient and Medieval Relations as represented in Old Chinese Records*. Ares Publishers Inc.: Chicago.

- ISIDORE OF CHARAX. *Parthian Stations* (http://www.parthia.com/doc/parthian_stations.htm)
- KAZHDAN, A. P. (ed.) (1991). *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Prepared at Dumbarton Oaks, Vol. 2, Oxford University Press: New York.
- KOLB, C. C. (1983). A Red Slipped "Pseudo-Arretine" Ceramic from South Central Asia. *East and West*, 33 / 1-4, 57-103.
- KOSHELENKO, G. A. ve PILIPKO, V. N. (1994). Parthia. *HCCA*, II, 131-150.
- KYRIAKIDIS, S. (2011). *Warfare in the Late Byzantium, 1204-1453*. Brill: Leiden.
- LIEU, S. (2000). Byzantium, Persia and China: Interstate Relations on the Eve of the Islamic Conquest. *Silk Road Studies IV*, 47-65.
- LANG, D. M. (1983). Iran, Armenia and Georgia. *CHI*, 505-536.
- LESLIE, D. D. and GARDINER, K. H. J. (1996). *The Roman Empire in Chinese Sources*. Università di Roma "La Sapienza", "Studi Orientali", Bardi Editore: Roma.
- LITVINSKY, B. A. vd. (1994). The Rise of Sasanian Iran. *HCCA*, II, 473-484.
- LITVINSKY, B. A. ve Zhang Guang-da (1996a). Historical Introduction. *HCCA*, III, 19-34.
- LITVINSKY, B. A. ve Zhang Guang-da (1996b). Central Asia, the Crossroads of Civilizations. *HCCA*, III, 473-490.
- LOPEZ, R. S. (1945). Silk Industry in the Byzantine Empire. *Speculum*, 20, No. 1, Jan., 1-42.
- MAKSIMOVIĆ, L. (1988). *The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi*. Adolf M. Hakkert-Publisher: Amsterdam.
- MANGALTEPE, İ. (2009). *(Menandros ve T. Simokattes) Bizans Kaynaklarında Türkler*. Doğu Kütüphanesi: İstanbul.
- MANIATIS, G. C. (1999). Market Structure, and Modus Operandi of the Private Silk Industry in Tenth Century Byzantium. *Dumbarton Oaks Papers*, 53, 263-332.
- MARŞAK, B. İ. (2002). Türkler ve Soğdlular (Çeviren: A. Aleskerov). *Türkler*, 2, 170-178.
- MESUDÎ. (2011). *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*. Arapçadan Çeviri ve Notlar: D. A. Batur, Genişletilmiş 2. Baskı, İstanbul: Selenge Yayınları.
- MUKHAMEDJANOV, A. R. (1994). Economy and social system in Central Asia in the Kushan Age. *HCCA*, II, 265-290.
- MUKHERJEE, B. N. (1992). The *Stathmoi Parthikoi* and the Greek Culture in Arachosia. *Yavanika. Journal of the Indian Society for Greek and Roman Studies*, 2, 58-60.
- NEELIS, J. E. (2001). *Long-distance Trade and the Transmission of Buddhism through Northern Pakistan. Primarily based on Kharosthi and Brahmi Inscriptions*. University of Washington, D. Ph. Thesis.
- NICHOLSON, R. A. (1995). *Literary History of the Arabs*. Curzon Press Ltd.
- PIGULEVSKAYA, N. V. (1946). *Vizantiya i İran na Rubeje VI i VII vekov*. AN Soyuz SSR, Institut Vostokovedeniya, İzd-vo AN SSSR: Moskva-Leningrad.
- PIGULEVSKAYA, N. V. (1947). Vizantiyskaya diplomatiya i torgovlya şelkom v V-VII vv. *Vizantiyskiy Vremennik*, I (XXVI), 184-214.
- PIGULEWSKAJA, N. (1969). *Byzanz auf den Wegen nach Indien. Aus der Geschichte des byzantinischen Handels mit dem Orient vom 4. bis 6. Jahrhundert*. Deutsche Akademie

- der Wissenschaften zu Berlin, Institut für griechisch-römische Altertumskunde, Berliner byzantinistische Arbeiten Bd. 36, Akademie-Verlag. Berlin, Adolf M. Hakkert: Amsterdam.
- POHL, W. (1988). *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567-822 n. Chr.* Verlag C.H. Beck: München.
- PROCOPIUS. (1962). *History of Wars, Books VII (continued) and VIII*, with an English translation by H. B. Dewing. William Heinemann Ltd: Harvard University Press: Cambridge, Massachusetts.
- PURI, B. N. (1994). The Kushans. *HCCA, II*, 247-264.
- RASCHKE, M. G. (1978). New Studies in Roman Commerce with the East. *ANRW*, 604-1363.
- RETSÖ, J. (2003). *The Arabs in antiquity: their history from the Assyrians to the Umayyads.* Routledge Curzon.
- ROSTOVTZEFF, M. (1932). *Caravan Cities.* Translated by T. T. Rice, At the Clarendon Press: Oxford.
- RTVELADZE, E. (1999). *Velikiy Şelkoviy Put'. Entsiklopedičeskiy Spravočnik. Drevnost' i rannee srednevekov'e.* Gosudarstvennoe naučnoe izdatel'stvo "Uzbekiston milliy éntsiklopediyasi": Taşkent.
- RUFFING, K. (2002). Wege in den Osten. Römischen Süd- und Osthandels (1. Bis 2. Jahrhundert n. Chr.). *Stuttgarter Kolloquium zur historischen Geographie des Altertums. 7, 1999. Zu Wasser und zu Land. Verkehrswege in der Antiken Welt*, Herausgegeben von E. Olshausen und H. Sonnabend, Geographica Historica, 17, Franz Steiner Verlag GmbH: Stuttgart, 369-378.
- SINOR, D. (1990). [Kök] Türk İmparatorluğunun Kuruluş ve Yıkılışı (Çeviren: T. Tekin). *Erken İç Asya Tarihi.* Derleyen: D. Sinor, İletişim, 383-424.
- SINOR, D. (1996). The Türk Empire. Part One. The First Türk Empire (553-682). *HCCA, III*, 327-335.
- STAVISKY, B. Ya. (2002). The Silk Road and its Importance in the History. *The Turks.* Ed. H. C. Güzel, C. Cem Oğuz, O. Karatay, I: Ankara, 763-773 (Türkçe terc.: İpek Yolu ve İnsanlık Tarihindeki Önemi, çev. M. Tezcan. *Türkler.* ed. H. C. Güzel vd., 3, 222-242).
- TAŞAĞIL, A. (2002). Göktürkler. *Türkler*, 2, 15-48.
- TAŞAĞIL, A. (2012). *Gök-Türkler I-II-III.* AKDITYK TTK Yayınları, TTK: Ankara.
- TEZCAN, M. (2002). İpek Yolu ve XIV. Yüzyıla Kadar İpek Yolu Ticaretinde Trabzon'un Yeri. *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri 3-5 Mayıs 2001, I. Cilt. Tarih*, Yayına Hazırlayanlar: Prof. Dr. Mithat Kerim ARSLAN – Yard. Doç. Dr. Hikmet ÖKSÜZ, T.C. Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları: 12, 71-90.
- TEZCAN, M. (2004). The Iranian-Georgian Branch of the Silk Road in I-IV Centuries. *1st International Silk Road Symposium 25-27 June 2003 Tbilisi / Georgia:* İzmir, 208-217.
- TEZCAN, M. (2006). VII. Yüzyıl Başlarında Doğu Roma - Sasani İlişkileri ve Mardin'in Sasanilerce Zaptı (607). *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri, 26-27-28 Mayıs 2006.* Editör: İ. Özcoşar - H. H. Güneş: İstanbul, 151-168.
- TEZCAN, M. (2007). Eskiçağ'da Roma İmparatorluğu'nun Karadeniz Bölgesi Vasıtasıyla Hindistan ve Çin ile Ticareti. *Karadeniz Tarihi Sempozyumu, 25-26 Mayıs 2005, I. Cilt:*

- Başlangıçtan 20. Yüzyıla.* Yayına Hazırlayanlar: Kenan İnan vd., Karadeniz Teknik Üniversitesi Yay.: Trabzon, 3-36.
- TEZCAN, M. (2009). Türk-Moğol Hakimiyeti Döneminde Karadeniz’de Ticaret. *TİD*, XXIV / 1, Temmuz, 151-194.
- VİZANTIYSKİE İSTORİKİ. (2008). *Vizantiyskie istoriki. Deksipp, Evnapiy, Olimpiodor, Malh, Petr Patyritsiy, Menandr, Kandid, Nonnos i Feofan Vizantiets.* Privedenie s Greçeskogo Spiridonom Destunisom. Primeçaniya Gavriila Destunisa. İjdiveniem Duhovnogo Vedomstva.
- WARMINGTON, E. H. (1974). *The Commerce between the Roman Empire and India.* Vikas Publishing House Pvt Ltd., Second edition, revised and enlarged: Delhi.
- WATSON, W. (1983). Iran and China. *CHI*, 537-558.
- WIESEHÖFER, J. (1999) *Das frühe Persien. Geschichte eines antiken Weltreichs*, C.H. Beck.
- WOLSKI, J. (1976). Iran und Rom. Versuch einer historischen Wertung der gegenseitigen Beziehungen. *ANRW*, 195-214.
- XINRU, L. (1988). *Ancient India and Ancient China. Trade and Religious Exchanges AD 1-600.* Oxford University Press: Delhi.
- XINRU, L. (1998). *The Silk Road. Overland Trade and Cultural Interactions in Eurasia.* With a Foreword by Michael Adas, Series Editor, Essays on Global and Comparative History, American Historical Association: Washington, D.C.